

LALA MUSTAFA PAŞA HAKKINDA NOTLAR VE VESİKALAR

Doçent Dr. ŞERAFETTİN TURAN

“el-Harîsu mahrûmun” (Harîs olan mahrûmdur). Müverrih Âli'nin, yıllarca hizmetinde bulunduğu Lala Mustafa Paşa'nın, en büyük emeli olan sadâret makamını ele geçiremeyişinin sebebini izah zımında öne sürdüğü bu mesel¹, aynı zamanda, Lala'nın karakterini belirten veciz bir ifâde mâhiyetini taşımaktadır.

Gerçekten, bir taraftan, şehzâde Selim ile Bayezid arasındaki saltanat mücadelesine karışarak menfûr bir rol oynamış, Vezâret tevcihiyle *Yemen Serdârlığı*'na tâyin edilmişken, verilen vazifeyi yerine getirmedeği için vezâreti ref ve serdârlıktan azledilmiş, hattâ irtikâp ve taaddîde bulunduğundan dolayı hakkında tahkikata girilmiş, fakat diğer taraftan da, *Kıbrıs*'ı anavatana bağhyarak *Kıbrıs Fâtîhi* unvanını almış ve Safevilere karşı *Çıldır* zaferini kazanıp *Tiflis* ve *Şirvân*'ı zaptetmiş olan Lala Mustafa, bütün bu birbirine zıd faaliyetlerinde, daima sadâret mührüne kavuşmak hırsı içinde çırpınıp durmuş, lâkin bundan mahrum kalmıştır. “Hüsn-i tedbîr ve enva'-ı hîle-i pür-te'sirde engüşt-nümâ olan”² Lala Mustafa, muhakkak ki XVI. yüzyıl Osmanlı tarihinin en dikkate değer simâlarından biridir ve adı, bu yüzyılın ikinci yarısındaki belli başlı olaylara sıkı sıkıya bağlı bulunmaktadır.

I. LALALIĞI VE ŞEHZÂDELER MÜCADELESİNDEKİ R O L Ü

Devşirmeden yetişen bütün devlet ricâli gibi, Mustafa'nın da hayatının ilk devresi hakkında pek az şey bilinmekte olup, o, ancak 1556 da Şehzâde Selim'e lala tayin edildikten sonra önemli bir şahsiyet olarak tanınmağa başlamıştır. Her nedense Âli bile, efendisinin

¹ *Künhü'l-Ahbâr*, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Ktp. İ. Saib Sencer kitapları, No. 1/1783, Vr. 198 b. Krş. Peçevi, I, 442.

² Âli, *Nâdiru'l-Mehârib*, Topkapı Sarayı Ktp. Revân, No. 1290, Vr. 10 b.

lalalığa kadar geçen hayatını tafsil etmemiş ve sâdece onun, Bosna'da Vişegrad kazasının *Rudo* nâhiyesine bağlı *Sokoloviç* (Şahin oğulları) köyünden olduğunu ve oradan devşirilip saray hizmetine alındığını kaydetmekle iktifa etmiştir.³ "Kara" lâkabiyle anılan Mustafa'nın⁴ doğum tarihi ve ne zaman saray hizmetine alındığı hakkında hiç bir kayıt mevcut değilse de, 1580 de öldüğü vakit -Hicri takvime göre- "70" yaşını aşmış olduğu⁵ göz-önüne alınırsa, 1510 tarihlerinde doğduğu ve Kanunî Süleyman zamanında devşirilerek, ağabeyi Deli Husrev Paşa'nın tavassutu ile⁶ iç-oğlanı olarak saraya intisap ettiği tahmin edilebilir. Has-oda'ya dahil olduğu anlaşılan Mustafa, burada temâyüz ederek "6" yıl müddetle Kanunî'ye Berberbaşılık (Sertraş-ı has) yapmıştır.⁷ Buradan nefer rütbesiyle Sipahi-oğlanları bölüğüne çıkarılmış ve Kara Ahmed Paşa (Sadâreti: 1553-1555) ile Şehzâde Bayezid'in himâyelerine de mazhar olduğundan⁸ kısa zamanda Küçük Mirahorluğa kadar yükselmişti. Bu sırada, Mısır Memlûk Sultanı Kansu Gavri'nin oğlu olup, *İstanbul*'da 1000 akçe ulûfeye mutasarrıf bulunan Mehmed ölmüş ve hayatta tek bir kızı kalmıştı. O tarihlerde Kapucular Kethüdası olan Husrev Ağa (Paşa), bu kızı kardeşi Mustafa'ya almış⁹ bu suretle Mustafa büyük bir servete konmuştu.

Ahmed Paşa'nın idamından sonra Rüstem Paşa'nın ikinci defa sadârete geçmesi ile, Mustafa'nın hayatında yeni ve önemli bir devre başlıyordu. Rüstem, selefi Ahmed Paşa'nın adamlarından ve dolayısıyla kendi muârizlarından olan Mustafa'yı, önce, Küçük

³ *Künhü'l-Ahbâr*, Vr. 263 b.

⁴ Peçevî, I, 47; M. Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, IV, 377.

⁵ Peçevî, II, 20.

⁶ Münecimbaşı, *Sahayifü'l-Ahbâr*, Nedim trc, III, 533. Husrev Paşa, Vezir-i sânlığe kadar yükselmişken, Divan'da Sadrazam Hadım Süleyman Paşa'ya hançer çektiği için azledilmiştir (Peçevî, I, 29).

⁷ Âli, *Künhü'l-Ahbâr*, Vr. 263 b. Berberbaşı Has-oda Ağalarından madud idi (Atâ, *Enderûn Tarihi*, I, 196.)

⁸ Âli, *Nâdirü'l-Mehârib*, Vr. 10 b; Peçevî, I, 386.

⁹ Âli, *Künhü'l-Ahbâr*, Vr. 263 b.

M. Süreyya, Lala Mustafa'nın bu ilk zevcesini, Kansu Gavri'nin kızı olarak gösteriyorsa da (*SO*, IV, 377) yanlıştır. L. Fekete'nin, Lala'nın Şam Beğ-lerbeği iken bu izdivacı yaptığı hakkındaki kaydı da (*Die Syaqat—schrift in der Türkischen Finanzverwaltung*, Budapest 1955, I, 394 Not. 1) Âli'ye uymamaktadır. Lala Mustafa'nın bu ilk zevcesi *Kıbrıs Seferi* esnasında ölmüş ve Lala, bu sefer de, Kanunî'nin oğlu şehzâde Mehmed'in kızı Hümâ Sultan ile evlenmiştir.

Mirahorluğa nazaran daha aşağı bir mevki olan Çaşnigirbaşılığa nakletmiş, arkadasından da onu saraydan ve *İstanbul*'dan uzaklaştırmak için *Safed* Sancakbeğliğine göndermişti (962/1555). Fakat Rüstem Paşa bununla da yetinmemiş, kaynakların ifâdesine göre, o zamana kadar Şehzâde Bayezid'e taraftar olan Mustafa'yı, müşkül duruma sokup mahvını hazırlamak gâyesiyle, onu *Saruhan*'da bulunan Şehzâde Selim'e lala tâyin ettirmişti (963/1556).¹⁰

Sancakbeğliğinden şehzâde lalalığına yükselmek, bâriz bir rüçhâniyet olduğuna göre, Rüstem Paşa'nın, Mustafa'yı lala tâyin ederken, daha başka tesirlerin altında hareket etmiş olması, hattâ bu tâyin onun arzusu hilâfına yapılmış olması da muhtemeldir. Mustafa'nın *Safed*'den *Saruhan*'a gönderilmesinde, Rüstem Paşa'nın rolü ve gâyesi ne olursa olsun, gerçek olan şudur ki, "Lala"lık Mustafa'nın mahvına yol açmamış, aksine, bazı bâdireler atlatması pahasına da olsa, onun ikbâlini hazırlamıştır. Zirâ, kurnazlığı bütün kaynaklar tarafından müttefikan belirtilen Lala Mustafa, Şehzâde Bayezid'den yüz çevirip Selim'e sâdık bir bende gibi hizmet ederek onun itimadını kazanmayı bilmiş ve bundan sonra da, hem yeni efendisine tahtı kazandırmak, hem de, en büyük muârizı olan Rüstem Paşa'nın mevkiine yükselip Sadr-ı a'zam olmak için, Selim ile kardeşi Bayezid arasındaki saltanat mücâdelesini alevlendirmekten çekinmemiştir.

Âli ve ondan naklen hemen hemen bütün müverrihlerimiz, Selim ile Bayezid arasında kanlı bir iç savaşla neticelenen bu mücâdelenin yegâne müsebbibinin Lala Mustafa olduğunu kabul etmekte ve Lala'nın, Selim'e, tahtı temin etmek için, Bayezid'i *Kânunî*'ye karşı isyana sürükleyip bertaraf etmekten başka çare olmadığını ileri sürerek, onu ikna ettiğini ve buna karşılık, Selim'in, de "Taht müyesser olursa, Vezîr-i a'zamlık bin baş hakkındır" diye Mustafa'ya sadâret va'dinde bulunduğunu nakletmektedirler.¹¹ Gene Âli'nin kaydettiğine göre, Lala Mustafa, Selim'in müsaadesiyle Bayezid'e mektup yazarak onu, "iş u işretle meşgûl" olmaksızın başka bir şey yapmayan ve binaenaleyh saltanata lâıyk olmayan ağabeyine hakaret dolu mektuplar göndermeğe teşvik etmiş; Selim

¹⁰ Âli, *Kühû'l-Ahbâr*, Vr. 77 b; krş. Peçevi, I, 387; Solak-zâde *Tarih*, 548; Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, trc. M. Ata, VI, 79.

¹¹ Tafsîlât : *Kühû'l-Ahbâr*, Vr. 77 b vdd; Krş. Peçevi, I, 389.

de, gene Lala'nın telkiniyle, Bayezid'den gelen bu mektupları Kanunî'ye göndererek kardeşinden şikâyetle başlamıştı. Bundan başka Lala Mustafa, adamları vasıtasıyla yolları tutturarak Kanunî ile Bayezid'in mektuplarını ele geçirmiş, hattâ Padişahın Bayezid'e gönderdiği Kapıcıları öldürmüş, fakat diğer taraftan da Selim vasıtasıyla: "Bayezid, gönderdiğiniz çavuşu katl etmiş ve Hatt-ı şerifinizi ateşe atmış" diye de, Kanunî'yi küçük oğlu aleyhine tahrike koyulmuştu.¹² Böylece Lala Mustafa'nın tertip ve teşvikiyle Selim ile Bayezid'in araları açılmış, Kanunî de Bayezid'in aleyhine dönmüş ve şehzâdelerin Sancaklarının değiştirilmesiyle de önlenemiyen bu mücâdele en sonunda bir iç savaşa müncer olmuştur.

"Kanunî'nin oğlu Şehzâde Bayezid Vak'ası" adlı etüdümüzde tafsilâtiyle belirtmiş olduğumuz gibi,¹³ Âli'nin, Bayezid-Selim mücâdelesinde Lala Mustafa'ya izâfe ettiği rol hayli mübalâğalı olup, bu büyük ve o nisbette önemli hâdiseyi, tek bir müşevvikin tertibiyle baş gösteren basit bir vak'a olarak izah etmeğe imkân yoktur. Lala Mustafa'nın iki yüzlü faaliyeti, sebepleri çok daha derinlerde olan bu mücâdelede, ancak gerginliği artıran bir âmil olarak mütalâa edilebilir. Bayezid-Selim mücâdelesinde, Lala Mustafa bakımından asıl üzerinde durulması gereken cihet, onun, bu menfi faaliyetine başlarken Selim'den sadâret va'dini almış olması ve bundan böyle, hayatının sonuna kadar hep sadr-ı a'zamlığı ele geçirmek için uğraşmasıdır.

Kendisini, müstakbel padişah Selim'in sadr-ı a'zamı olarak gören Lala Mustafa, Bayezid bertaraf edilinceye kadar Selim'e sâdık bir müşâvir olarak hizmet etmiştir. Filhakika o, şehzâdelerin sancaklarının değiştirilmesinden sonra, *İstanbul*'a yakın bulunup, hem kolaylıkla padişahın himâyesini görmek, hem de icabında sür'atle paytahta gelip saltanatı ele geçirmek gâyesiyle, Selim'i önce *Bursa*'ya sevk etmişti. Sadârete takdim ettiği bir arızada, bunu, güyâ Bayezid'in adamlarıyla her hangi bir çatışmadan içtinab gibi göstererek şöyle demekte idi :

"... Muharremü'l-haram'ın on dördüncü gününde mahrûse-i Ma'nisa'dan çıkılıp Kara-Hisâr¹⁴ cânibinden teveccüh olunmak

¹² Âli, *Künhü'l-Ahbâr*, Vr. 78 a; ayn. mll. *Nâdirü'l-Mehârib*, Vr. 10 b; Peçevi I, 388 vd; Hammer (trc. M Ata), VI, 79.

¹³ Habilitasyon tezi olarak kabul edilmiş olan bu etüdümüz, hâlen basım-dadır.

¹⁴ *Afyon Karahisar*.

niyyetile hâric-i şehirde bir kaç gün karâr olunub, öte cânibden¹⁵ hareket istima'olonmayub sa'âdetle yola dahi çıkılmış olub gitmek lâzım geldikde, eğer Kara-Hisâr cânibinden gidilürse beş - altı günde anlara¹⁶ karîb olub, eğerçi padişah-zâdelerden fitneye rızâ olmaz ammâ câyiz ki hizmetkârlar mâbeyninde bir fitne ve fesâd ihtimâli ola deyu 'ırz-ı saltanatı sıyâneten bir mikdâr da ba'îd olmağla Bursa semtinden gidilmek evlâ görülüb...''¹⁷

Fakat Bayezid, Selim'in Bursa'ya gelmekle gözetdiği gâyeleri sezmiş ve onun da yeni sancağı olan Konya'ya gönderilmesini babasından ısrarla istemişti.¹⁸ Böylece Lala Mustafa'nın plânı gerçekleşmemiş ve o da Selim'le birlikte Konya'ya gitmişti. Bayezid'le Selim arasındaki bu anlaşmazlık, en sonunda Konya Savaşı'na yol açınca, Lala, bu savaşta (30 Mayıs 1559) büyük yararlık göstererek Selim'i mağlûbiyetten kurtarmıştı. Selim kuvvetleri, savaş meydanında Lala Mustafa'nın tavsiyesi gereğince mevki almış oldukları halde¹⁹ sol-kolda bulunan Karaman kuvvetleri Bayezid'in hücumuna dayanamıyarak kaçmağa başlamışlar fakat merkezde Selim'in yanında bulunan Lala, bir miktar kuvvetle bu kola yardıma koşarak bozgunu önlemiş ve oradan da sağ-kola geçerek Bayezid kuvvetlerini ric'ate mecbur etmişti.²⁰

Konya Savaşı'nın Selim tarafından kazanılmasında çok büyük bir rol oynayan Lala Mustafa, Bayezid'in İran'a ilticasından sonra da onu ele geçirip yok etmek için gene gayret sarfetmiş, hattâ mülteci şehzâdenin teslim edilmesi için Şah Tahmasb'a mektup bile göndermişti. Mektubunda: "dâire-i hidâyetden ba'îd düşüb fitne-i bilâd olan ba'zı ehl-i fesâdın iğvâsiyle tâ'ife-i ye'cüc gibi bağteten hurûc" eden Bayezid'in "be-hasbu's-şer'iş-şerîf zecr ve 'ukûbete sezâvâr" olduğu hakkında fetvâ alınmış olduğundan bahisle, âsilerin teslimini istiyor, aksi takdirde, aradaki "musalâhaya ihtilal ârız olub, mecmû'

¹⁵ Bayezid tarafından.

¹⁶ Şehzâde Bayezid'e.

¹⁷ Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, E. 10770.

¹⁸ Tafsîlât: Kanunî'nin oğlu Şehzâde Bayezid Vak'ası adlı etüdümüzde.

¹⁹ Derviş Çelebi, *Ceng-nâme*, Bayezid, Velîyüddin Ef. Ktb. No. 2735, (*Dizfuli Münşeatı*) Vr. 119 b.

²⁰ Selim, savaştan sonra babasına gönderdiği mektupta, Lala Mustafa'nın bu hizmetini takdirle anmaktadır (Metin: Feridun Bey, *Mecmuâ-i Münşeatü's-Selâtin*, II, İstanbul 1275, s. 21 vd.)

olan 'asâkir-i deryâ-misâl min-ba'd memnû' ve medfû' olmak ihtimâli' kalmıyacağını bildirerek tehditte bulunuyordu.²¹

2. SANCAK VE BEĞLERBEĞİLİKLERİ

Selim'e yaptığı bu hizmetlere rağmen Bayezid'in teslimi mes'ellesinin uzaması, Lala Mustafa'nın durumunu sarsmış ve Rüstem Paşa'ya harekete geçme imkânını vermişti. Kanunî Süleyman, Bayezid'in muhtemel bir hareketine karşı bazı tedbirlere başvururken, Lala Mustafa'dan intikam almak için fırsat kollayan Sadr-ı a'zam Rüstem Paşa, kardeşler mücadelesinde asıl müşevvikin olduğunu ileri sürünce, Mustafa Paşa, *Pojega* Sancakbeğliğiyle Selim'in yanından uzaklaştırılmış ve lalalığa da ora Sancakbeği Tütünsüz Hüseyin Paşa getirilmişti (1560).²² Bununla beraber, "4" yıl kendisine can-u-gönülden hizmet etmiş olan lalasından, ayrılmak istemiyen Selim, babası nezdinde iltimasta bulununca, Mustafa'nın memuriyeti *Tamşvar* Beğlerbeğliğine tahvil edilmişti. Ancak Selim bundan da memnun olmayarak yeniden şefaatte bulunmuş ve en nihâyet Lala Mustafa, hudutta bulunup, Bayezid'in muhtemel bir hareketine karşı koymak gâyesiyle *Van* Beğlerbeğliğine tâyin edilmişti (19 Safer 968/9 Kasım 1560).²³

Lala Mustafa'nın *Van* Beğlerbeğliği de uzun sürmemişti. Kanunî, Bayezid'i teslim almak için Şah Tahmasb'a ta'vizler vermek durumuna düştüğü için²⁴, *İranlılara* karşı bazı düşmanca hareketlere tevessül eden Lala Mustafa'yı, 1561 sonlarında azl ederek, *Van'a*, *Pasin* Sancakbeği Husrev Beğ (Paşa)i tâyin etmişti. O tarihlerde Erzurum Beğlerbeği bulunan Toygun Paşa kardeşi Mustafa Paşa'nın Azerbaycan Vâlisi Şah-kulu Sultân'a gönderdiği bir mektupta, Lala Mustafa'nın azlinden şöyle bahsedilmektedir :

"... Hâliyâ Van Beğlerbeğisi olan Mustafa Paşa'dan, ol tarafa müte'allik edebden haric ba'zı evza' sudûru 'arz olundukda, bilâ-im-

²¹ Metin : Feridun Bey, II, 25 vd.

²² Âli, *Künhü'l-Ahbâr*, Vr. 79 b; Peçevi, I, 395.

²³ Lala Mustafa'nın *Van'a* tâyin edildiği hakkında, eski Beğlerbeği Kubad Paşa'ya gönderilen hüküm: Başvekâlet Arşivi, Mühimme Defterleri No. III, Vsk. 1626.

²⁴ Tafsîlât için adı geçen etüdümüze bakınız.

hâl ma'zûl idüb vilâyet-i Van Beğlerbeğliği, halîl-i cemîliniz olan...
Pasin beği olan Husrev beğ... hazretlerine sadaka buyurulub..”²⁵

Lala Mustafa'nın, Van Beğlerbeğliğinden azlinden sonra bir müddet açıkta kaldığı anlaşılmaktadır. Her ne kadar Âli'den naklen bütün kaynaklarımız, onun, Van'dan Erzurum'a ve oradan da sırasıyla Haleb ve Şam Beğlerbeğliklerine nakledildiğini ve bu son memuriyetinin “8” yıl sürdüğünü kaydediyorlarsa da,²⁶ bu kayıtlar tashihe muhtaçtır: Zirâ, Lala'nın Van'dan azlinde (969/1561), Erzurum'da diğer Mustafa Paşa'nın Beğlerbeği olarak bulunduğu, bizzât kendi mektubu ile sâbit bulunduğu göre, Lala, bir müddet ma'zul kalmış ve ancak Mustafa Paşa'nın naklinden sonra ve büyük bir ihtimalle, gene Selim'in tavassutu ile Erzurum Beğlerbeğliğine tâyin edilmiş olmalıdır. Onun, 970/1562-1563 de Erzurum'da bulunduğu, bu tarihli bir vakfiyesinden anlaşılmaktadır.²⁷ Bu tarihte Haleb'e ve gene aynı yıl Şam'a nakledilmiş olsa bile, aşağıda tafsil edeceğimiz gibi, 976/1568 de Şam'dan azledildiği Mühimme kayıtlarından anlaşıldığı cihetle, onun Şam Beğlerbeğliği, “8” yıl değil, ancak “5-6” yıl devam etmiş demektir. Kaldı ki, Lala Mustafa'nın ne zaman Haleb'e ve oradan da Şam'a nakledildiği henüz tesbit edilemediği için, bu tarihlerin daha da değişmesi muhtemeldir.

3. VEZÂRETİ VE YEMEN SERDÂRLIĞI

Lala Mustafa'nın Şam'da bulunduğu tarihlerde, Kanunî Süleyman hayata gözlerini kapamış ve Şehzâde Selim, yegâne vâris olarak Osmanlı tahtına cülûs etmişti. Lala'nın beklediği gün gelmiş gibi idi. Kendisine, “taht müyesser” olduğu takdirde “Vezîr-i a'zamlık bin baş hakkındır” diye va'dde bulunan hâmisî Selim, taht'a müyesser olduğuna göre, Lala Mustafa için sadâret kapısı açılmış sayılabilirdi. Fakat o sırada sadr-ı a'zamlık makamının, Sokollu Mehmed Paşa gibi çok kuvvetli bir şahsiyet tarafından işgal edilmesi, Lala'nın bütün emel ve ümitlerini kırarak büyük bir engel teşkil ediyordu. Üstelik Peçevî'nin tâbiriyle, bir “Pâdişâh-ı

²⁵ Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, E. 3118.

²⁶ *Künhü'l-Ahbâr*, Vr. 198 b; Peçevî, I, 442; Münecimbaşı, III, 534; M. Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, IV, 377.

²⁷ Onun Erzurum'da yaptırdığı Câmî'in vakfiyesi bu tarihlidir (Abdurrahim Şerif Beygu, *Erzurum Tarihi, Anıtları, Kitabeleri*, İstanbul 1936, s. 149).

mânevî" olarak sadâret mevkiinde oturan Sokollu,²⁸ yeni padişah Selim'e fiilî ve sıhrî bağlarla da bağlı bulunuyordu. Filhakika, o, Bayezid vak'asında Selim'e, en azından Lala Mustafa kadar yardım etmiş²⁹, daha sonra da İsmihan Sultan ile evlenerek o'na damat olmuştu. Bu durum karşısında, Sokollu'nun, doğrudan doğruya Selim tarafından sadâretten uzaklaştırılması beklene- mezdi. Olsa olsa, onu ancak bir komplo mevkiinden edebilirdi. İşte Lala Mustafa da bunu anlamış ve bu tarihten itibaren, kendisine sadâret yolunu kapıyan hemşehrisi Sokollu Mehmed Paşa'nın aleyhinde çalışmaya başlamıştır.

Diğer taraftan, Sokollu'nun da, Lala Mustafa'nın kendi aleyhtarlarından olduğunu bildiği ve sadâret ümidiyle yaşıyan bu muhteris hemşehrisinin hile ve desiselerinden çekindiği anlaşılmak- tadır. Bu yüzdendir ki Sokollu, Lala'yı merkezden uzak tutmağa veya ona başaramıyacağı ağır hizmetler vererek gözden düşürmeğe çalışmıştır.

Selim' gelince, onun sadr-ı a'zam Sokollu'ya tam bir itimad ve teveccühü olmakla beraber, lalası Mustafa'yı da korumak, ona sadâret olmasa bile vezâret vermek suretiyle va'dini kısmen de olsa yerine getirmek istediği görülmektedir. İşte bu sırada *Yemen*'de baş- gösteren bir karışıklık, Selim, Sokollu ve bizzat Lala Mustafa'yı ayrı ayrı bakımlardan memnun eden yeni bir durum yaratmıştı.

Yemen, daha Yavuz Selim zamanında Osmanlı hâkimiyeti altına girmiş olmakla beraber, burada uzun müddet istikrar temin edilememiş ve bilhassa "*Cibâl*" mıntikasında faaliyete geçen yerli *Zeydîye* hânedânı, yeni karışıklıklara sebep olmuştu. Bu hânedanın kurucusu olan İmâm Şerefü'd-Dîn,³⁰ nesebini H. Hüseyin'in torunu Zeyd'e ve dolayısıyla H. Muhammed'e kadar çıkartarak, hem imâmet, hem saltanat iddiasında bulunuyor ve bunun için de, *Yemen*'deki Osmanlı hâkimiyetine son vermek gâyesini güdüyordu. Bir müddet sonra Şerefü'd-Dîn'in büyük oğlu Mutahhar, baba- sına karşı cephe almışsa da, o da, tek başına *Yemen*'e hâkim olmak için

²⁸ I, 25.

²⁹ Bu hususta adı geçen etüdümüzde geniş tafsilât vardır.

³⁰ Hammer, hânedanın kurucusu olarak Şemsü'd-Dîn b. Ahmed'i zikrediyorsa da (VI, 226), Şemsü'd-Dîn, Şerefü'd-Dîn'in oğludur (bk. Ahmed R. âşid, *Tarih-i Yemen ve San'a*, I, 66).

harekete girişmişti. Bunun üzerine, Özdemir Paşa *Yemen*'e gönderilmiş ve uzun savaşlardan sonra, Mutahhar'a Sancakbeğliği unvânı tevcih edilerek kendisine bir berat-ı şerîf verilmişti (10 Şevvâl 957/22 Ekim 1550) ³¹. Fakat bu tarihten sonra biribiri arkasına Beğlerbeği olan Mahmud ³² ve Rıdvan ³³ Paşaların zulüm ve taaddî yoluna sapmaları, yerli halkı Osmanlı idaresinden soğutmuş ve İmâm Mutahhar'a yeniden hareket geçmek imkânını vermişti.

Kaynaklarımızda, *Yemen* isyanını doğuran sebepler vuzuhla belirtilmemiş olduğu için, Mühimme defterlerindeki kayıtların ışığı altında bunu mümkün olduğu derecede izaha çalışmamış yerinde olacaktır: Filhakika, Hammer, Beğlerbeği Mahmud'un, şiddetli hareketleri dolayısıyla arablar arasında nefret uyandırdığını ve "meskûkât ayârına fesâd" karıştırdığını belirterek, isyanı onun kötü idaresine hamletmekte ³⁴, bunun aksine Âli ve ondan naklen Peçevî ise, Rıdvan Paşa'nın, selefi Mahmud'un "anda kalan mensubâtına fevka'l-had ta'addîye mübâşeret" ettiğini söyliyerek onu suçlu bulmaktadırlar³⁵. Fakat vesikalar, her iki Beğlerbeğinin de zulüm ve irtikâba başvurduklarını, fazla para almak için Kâşiflikleri sattıklarını, altını "1,200" akçe gibi fâhiş bir fiyatla verdiklerini ve bizzat at ticaretiyle meşgul olduklarını göstermektedir. 1567 sonunda *Yemen* Beğlerbeğine gönderilmiş olan bir hükümde, isyana yol açan sebepler şöyle belirtilmektedir:

"... Sâbika olan Beğlerbeğiler re'âyâdan yağ ve bal ve tereke cem' idüb ve bin altun hâsıl olacak Kâşifliği dört bin altuna satub, Kâşifler dahi re'âyâya ta'addî etdüği ecilden, re'âyâ 'askerden yüz çevirdiklerin ve Hisdustan'a at satarlarmış ve 'asker halkına altunu bin iki-yüz akçeye virirlermiş. İmdi, Bu husûslarda aslâ rızâm yokdur; min-ba'd altunu, Özdemir Paşa zamânındaki uslûb üzere 'askeri islâma virüb . . . ve re'âyâya yağ ve bal ve tereke satub rencîde etdir-

³¹ Hammer, VI, 228. Özdemir Paşa'nın *Yemen* fütuhâtı ve Mutahhar'la varılan anlaşma hakkında tafsilât: A. Râşid, adı geçen eseri, I, 84-103.

³² Şam Beğlerbeği Mehmed Paşa'nın kölelerinden olup, Mısır Beğlerbeği Davud Paşa'ya Kethüda, bilâhare Emîrül-Hac olmuş ve oradan azl edildikten sonra, 968/1560 da *Yemen*'e tâyin edilmiştir (A. Râşid, I, 108; Âli *Künhü'l-Ahbâr*, Vr. 199 b vd.).

³³ Kara-şahin Mustafa Paşa'nın oğludur. Gazze Sancakbeği iken 973/1565 de *Yemen* Beğlerbeğliğine tâyin edilmiştir (A. Râşid, I, 111).

³⁴ VI, 229.

³⁵ Âli, *Künhü'l-Ahbâr*, Vr. 175 a; Peçevî, I, 476.

miyesin, her ne alursan şer' üze akçe ile alasin ve Hindustan'a at göndermiyesin"³⁶.

Lala Mustafa'ya gönderilen hükümde de :

"... Ol vilâyet re'âyâsı 'asker-i islâmdan yüz çevirüb bu vechle isyân etmeğe bâ'is, Beğlerbeğiler re'âyâdan yağ ve bal ve terekeyi cibrle alub ve 'askere altunu bin iki-yüz Osmanî üzerine virüb andan 'asker zayıf olub, bin altun hâsil olacak Kâşiflikden Beğlerbeğiler dört bin altun alub ve Beğlerbeğiler yılda iki yüz mikdârı at Hindustan'a gönderüb bey' iderlermiş" denilerek, "Beğlerbeğilerin re'âyâya ta'addî ve ihmâllerinden vilâyet-i mezbûr halkı a'dâ ile bir olub bu vechle fesâda mübâşeret" etdikleri belirtilmekte³⁷; nihâyet bir başka hükümde de: "Bundan akdem San'a Beğlerbeğisi olan Rıdvan'ın re'âyâyâ ta'addîsi olub ol ecilden, re'âyâ, eşkiyay-ı Arab ile yek-dil" oldukları tebârüz ettirilmiştir³⁸.

Rıdvan Paşa, *Yemen*'e geldikten sonra, 1565 Şubatında Bâbî-âli'ye takdim ettiği bir arızada, sefeinin idaresini kötülediğinden³⁹ Mahmud Paşa ile araları açılmıştı. *İstanbul*'a giden Mahmud, "bezl-i emvâl idüb" Mısır Beğlerbeğini ele geçirmeğe muvaffak olmuş ve aynı zamanda "Yemen, İstanbul'dan-Şam kadar memleketdir, iki eyâlete mütehâmmildir ve iki Beğlerbeği olunca birbirine mu'in ve zahîr olur, zabt-u-rabt-ı memâlik sühûlet bulur" diyerek *Yemen*'in "2" Eyâlete ayrılması gerektiğini ileri sürmüştü⁴⁰. Esâsen, *Yemen*'de sürüp gelen âsâyişsizlikten bîzâr olan Bâbî-âli de bu tezi benimsemiş ve burayı, *Yemen* (*Zübeyd*) ve *San'a* olmak üzere "2" Beğlerbeğiliğine ayırmıştı⁴¹. Merkezi *Zübeyd* olan *Sahil* (aşağı) *Yemen* Beğlerbeğiliğine

³⁶ *Mühimme* VII, Vsk. 603. Selh-i Cemâziyülâhir 975/ 31 Aralık 1567 tarihli hüküm. Beğlerbeğinin adı yazılı değilse de bunun Hasan Paşa olduğu anlaşılıyor. "Sâbika olan Beğlerbeğiler" tâbirinden de Rıdvan ve Mahmud Paşaların kasdedildiği şüphesizdir.

³⁷ Mh. VII, Vsk. 611.

³⁸ Arab beğlerinden Ahmed'e gönderilen aynı tarihli hüküm: Mh. VII, Vsk. 645.

³⁹ Hammer, VI 229.

⁴⁰ Peçevî, I, 476. Krş. Âli, *Künhü'l-Ahbâr*, Vr. 175 a.

⁴¹ Hammer, bu taksimi "Aşağı ve Yukarı Yemen" diye ifade ediyorsa da (VI, 230) Mühimmelerde hep "*Yemen* Beğlerbeğliği" ve "*San'a* Beğlerbeğliği" tâbirleri geçmektedir. Peçevî'nin kullandığı "*Ta'az Sancağı*" tâbiri de (I, 476) yanlış olup "*San'a Eyâleti*" olacaktır.

Yek-çeşm Murad Paşa⁴² tâyin edilmiş, *Cibâl* mıntikasını (yukarı Yemen) teşkil eden *San'a Beğlerbeğliği* ise Rıdvan Paşa'nın uhdesinde bırakılmıştı⁴³.

Yemen "2" Eyâlete ayrılırken Rıdvan Paşa ile İmâm Mutahhar arasında baş gösteren yeni bir ihtilâf da, Mutahhar'ın isyanına yol açmıştı: Rıdvan Paşa, Özdemir Paşa zamanında Mutahhar'a tanınan bazı imtiyazları geri almak istemiş, fakat Mutahhar, Paşa'nın gönderdiği adama "Bu teklifâtınız üzerinde ısrâr ettiğiniz halde, bende kılıcdan başka bir cevap yoktur" diyerek yeniden harekete geçmiş ve üzerine gönderilen kuvvetleri mağlûp edip bir çok şehir ve kasabaları istilâya başlamıştı⁴⁴. Mutahhar'ın ilerleyişini durduramayan Rıdvan Paşa, *San'a* ve *Ta'az* haric olmak üzere, *Cibâl* mıntikasının büyük bir kısmını ona terketmek suretiyle anlaşmağa mecbur kalmıştı. Bununla beraber Bâbüâli bu anlaşmayı kabul etmemiş ve Rıdvan'ı Beğlerbeğliğinden azl etmişti. Bu sırada *Zübeyd'e* çıkan Murad Paşa ile de ihtilâfa düşen Rıdvan, yerine tâyin edilen Rus Hasan Paşa'nın gelmesini bile beklemeden, 5 Zilka'de 974/14 Mayıs 1567 de *San'a*'dan ayrılmıştı⁴⁵.

Eyâletin başsız kaldığını gören Mutahhar, derhal *San'a*'yı muhasara etmişti. *San'a*'daki kuvvetlerin kumandanı Mehmed, *Zübeyd'e* haber göndererek Murad Paşa'dan yardım istemiş, lâkin Mutahhar kuvvetleri *San'a*'ya gönderilen zahireyi ele geçirdikleri gibi, Murad Paşa'nın da yolunu kesip kendisini esir almışlardı⁴⁶.

⁴² Kara-şahin Mustafa Paşa'nın adamlarından olup Şam Emiru'l-Hacc'ı iken *Yemen'e* tâyin edilmiştir (Ahmed R âşid, adı geçen eseri, I, 117).

⁴³ Âli ve Peçevî, bu taksimde *San'a Beğlerbeğliği*'nin Rus Hasan Paşa'ya verildiğini söyleyerek, Rıdvan'ın azl edildiğini ifade ediyorlarsa da (*Künhü'l-Ahbâr* Vr. 175 a, Peçevî, I, 476) Mühimme kayıtlarından ve vukuâtın cereyanından Rıdvan'ın, bir müddet *San'a*'da bırakıldığı ve sonra azl edildiği anlaşılmaktadır.

⁴⁴ Ahmed R âşid, I, 112 vdd.

⁴⁵ Aynı eser, I, 118.

⁴⁶ Bütün kaynaklarımız Murad Paşa'nın bu savaşta şehid düştüğünü kaydettikleri (Peçevî, I, 477; Hammer, VI, 230; A. R âşid, I, 119) halde, bir Mühimme kaydından (Mh. VII, Vsk. 1166, Lala Mustafa'ya hüküm) Paşa'nın, "Mutahhar yanında mahbus" olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim, Murad Paşa'nın şehid olduğunu yazan Peçevî de, II. Selim devri ümerâsını zikrederken, Murad'ın, "Yemen mülkünün ihtilâline bâ'is olmağa azl, ba'de habs iken müteveffâ" olduğunu kaydetmektedir (I, 445).

Bu durumda *San'a* müdâfileri uzun zaman mukavemet edememişler ve şehir, 3 Safer 975/9 Ağustos 1567 de âsiler tarafından zaptedilmişti. Büyük bir merasimle *San'a*'ya giren İmâm Mutaahhar, burada kendi adına hutbe okutarak ⁴⁷ Osmanlı tâbiliğinden çıkıp saltanatını ilân etmişti. Rus Hasan Paşa, âsilere karşı koyamadığından, kısa bir müddet sonra *Ta'az* ve *Aden* gibi mühim kaleler de düşmüş ve *Zübeyd* hariç olmak üzere bütün *Yemen*, *Zeydiler*'in eline geçmişti. O kadar ki, artık "*İmâm*" unvânı ile yetinmiyen Mutaahhar, "*Halîfe*" unvânını da almaktan çekinmemişti⁴⁸.

Yemen hâdiselerinin birdenbire vehâmet kesbetmesi, Bâbîâlî'yi ciddî tedbirler alıp buraya kuvvet göndermeğe sevketti. İşte bu yüzden *Şam Beğlerbeği* bulunan Lala Mustafa, "*Veżâret*" tevcihile *Yemen*'e gönderilecek kuvvetlere *Serdâr* tâyin olunarak ⁴⁹, kendisine şu hükm-i humâyûn gönderildi :

"Şam Beğlerbeğisine hüküm ki :

Hâliyâ senin hususunda 'avâtîf-ı 'aliyye-i şâhâne ve 'avârîf-ı seniyye-i mülûkânem zuhûr ve bürûz idüb, berü cânibden haslar tedârik olunca, Şam'da mutasarrîf olduğun hasların ile vezâret 'inâyet idüb ve Yemen'de vâkı' olan mühimmâtı varub görüb ol vilâyetin ahvâlin 'inâyet-i Hakkı celle ve 'alâ ile hüsn-i intizâm virmek emr idüb, ol bâbda sana hükm-i şarîfim ile bir Ser-askerlik berâtı gönderilmişdir, buyurdum ki: Vusûl buldukda te'hîr etmeyüb irsâl olunan evâmîr-i 'aliyye mucebince mu'accelen irişmek üzere olasın. Bu hükm-i şerîfim sana ne gün varduğun, ne zamanda çıkup ve ne vechle tedârik idüb ve kangı yoldan gidecek olduğun yazub bildiresin."

Selh-i Cemâziyülâhir 975 / 31 Aralık 1567.⁵⁰

Aynı zamanda, Lala Mustafa'ya, vezâret, "200.000" akçe terakkî ile tevcih edilerek, Serdârlık âdeti olarak verilmesi mu'tad olan

⁴⁷ Hammer, VI, 230.

⁴⁸ Aynı yer, VI, 231.

⁴⁹ J. H. Kramers, Lala'nın 1569 başlarında Kubbe Veziri olduğunu ve daha sonra *Yemen*'e Serasker tâyin edildiğini kaydediyor ki (*Mustapha Pasha, Lala. Et*), *Yemen* hareketi 1567-68 de olduğuna göre bunda yanlışmıştır. Filhakika Lala, 1569 da, fakat Serdârlıktan azlinden sonra Kubbe Veziri olmuştur. Hammer de, Lala'yı Kapucubaşı olarak gösteriyorsa da (VI, 231), onun Kapıcıbaşılığı hakkında hiç bir kayıt mevcut değildir.

⁵⁰ Mh. VII, Vsk. 606.

hıl'at ve "200.000" akçeden başka, "10.000" filorilik sâliyâne dahi tahsis edildi :

"Yemen hizmetine irsâl olunan Vezîr Mustafa Paşa hazretlerine hüküm ki :

Hâliyâ vezâret, sana on iki kerre yüz bin akçe haslar ile sadaka olunub ve bi'l-fi'l tasarrufunda on kerre yüz bin akçe hasların olmağın, zikr olunan iki yüz bin, Mısır hazînesinden virilmek fermân olunub, andan ma'ada Serdârlık âdeti için iki yüz bin akçe ile bir hıl'at virilegelmeğın, hıl'at-ı humâyûn 'atabe-i 'ulyâmdan irsâl olunub, iki yüz bin akçe Serdârlık 'âdeti ve andan gayri on bin filori sâliyâne dahi Mısır hazînesinden virilmek emr idüb ol bâbda Mısır Beğlerbeğine hükmi-i şerîfim gönderilmiştir. . . ."

7 Şa'ban 975 / 6 Şubat 1568.⁵¹

"Vezâret" ve "Ser—askerlik" büyük bir tevcih olduğuna göre, Lala Mustafa, sadârete bir adım daha yaklaşmış demekti. Onun bu tâyininde, muhakkak ki II. Selim'in büyük bir rolü olmuştu. Sokollu'ya gelince, onun -belki de mâni olamadığı- bu tâyin ve ve tevcihle, vaktiyle Rüstem Paşa'nın düşünmüş olduğu gibi, Lala'nın izmihlâlini hazırlamak istemiş olması muhtemeldir. Nitekim o sırada Lala'nın "Kâtib-i esrâr"ı bulunan Âli ve ondan naklen bazı kaynaklarımız, bu uzak görüşlü sadr-ı a'zamin, Lala Mustafa'nın "hîle ve mekrinden 'adem-i emni sebebi ile tard ve ib'âdını murâd idüb Yemen fethine serdâr" nasbeylediğini kaydetmektedirler.⁵²

Lala Mustafa, Serdâr tâyin edilirken, o zaman Haleb Beğlerbeği olan Özdemir-oğlu Osman Paşa'ya da *San'a Beğlerbeğliği* verilmiş ve Serdârla birlikte *Yemen*'e gitmesi emredilmişti. Serdârın emrine verilen kuvvetler ise, esâs itibariyle *Şam* ve *Mısır* askerlerinden teşkil edilmişti. Lala Mustafa'ya gönderilen mufassal hükümde, *Yemen* hâdiselerinin bir plânçosu yapıldıktan sonra :

"... Fitne ve fesâdın def' ve ref'i için mu'accelen varmak erişmek ve ümerâ-i Mısır'dan dört yarâr beğ ve Mısır müteferrikalarından

⁵¹ Mh. VII, Vsk. 824.

⁵² Müneccimbaşı, trc. III, 534. Âli, *Yemen*'de esir düşen Murad Paşa'nın Lala'nın yakın akrabası ve Sokollu'nun hasmı olduğunu belirterek, sadr-ı azamin bu tâyinle, "bir taşla iki kuş vurmak" istediğini, yâni, hem "Mustafa Paşa'nın vezâret müzâhemesinden halâs" olmak, hem de "hasmı Murad Paşa hısımlarından intikam almak" istediğini söylemektedir (*Kühü'l-Ahbâr*, Vr. 175 a vd.)

⁵³ Mh. VII, Vsk. 611.

dört yüz nefer ve çavuşlarından iki yüz nefer ve umûmen gönüllü tâifesi ağaları ile ve bin nefer Mısır Yeniçerisi ve Şam'ın zü'emâ ve ve erbâb-ı tumârdan ve Yeniçeriden istediğın kadar bile gitmek emr idüb buyurdum ki... Eğer toğru Şam'dan gidersen Mısır Beğlerbeğine bildiresin ki ta'yin olunan 'askeri ol dahi San'a Beğlerbeğisi olan Osman Paşa ile gönderüb Mekke'de sana mülâki olalar... İnşâ'llâhu'l-izzî'l-ekrem, varub ol vilâyet-i kemâ-hüve'l-murâd ıslâh idüb gelmen mukadder oldukda hatırından geçenden esnâf-ı muzâgıf-ı inâyetime mukarren olman mukarrer bilesin..." deniliyordu.⁵³

Bundan başka, İskenderiye Kaptanı Hızır'a, *Hindistan'a* gitmek için hazırlanmış olan "15 pâre gemi" yi alıp Süveyş Kaptanı Mahmud ile birlikte *Yemen'e* gitmesi emredildiği⁵⁴ gibi, Mısır Beğlerbeği Sinan Paşa (Koca)ya yazılan aynı meâldeki hükümlerde de, *Mısır'ın* muhafazası için merkezden "iki yüz nefer yeniçeri" ve "üç yüz nefer dahi kul-karındaşı" gönderildiği ve *Yemen'e* gidecek beğlere "yirmişer bin akçe terakkî" verildiği bildirilmişti⁵⁵. Aynı zamanda, *Yemen* Beğlerbeğisi Hasan Paşa'ya, Serdâr Mustafa Paşa ile iş-birliği yapıp "müşârun-ileyh vech gördüğü üzre hizmetde bulunup yüz aklıkları tahsiline sa'y" eylemesi⁵⁶ ve Mekke Şerifi Hasan Ebî Nemî'ye⁵⁷ de, *Yemen'e* gönderilecek kuvvetler için, "1000" deve ve miktarı kâfi at hazırlaması hakkında hükümler gönderilmişti.⁵⁸ Diğer taraftan, Lala Mustafa *Yemen'den* dönünceye kadar, Karaman Beğlerbeği Murad Paşa, *Şam muhafazasına* memur edilmişti⁵⁹.

Böylece Lala Mustafa, bir çok terfi ve terakkiler karşılığında hayli güç bir vazifeyi üzerinde almış bulunuyordu. Kurnaz ve zeki olan Lala'nın, kendisine tevdi edilen hizmetin ciddiyetini takdir etmemesine imkân yoktu. Eğer bu ağır vazifeyi başararak *Yemen* isyanını bastırabilirse, II. Selim'in hükm-i humâyûnda bildirdiği gibi, "hatırından geçenden esnâf-ı muzâgıf-ı inâyet"e nâil olabilecekti. Yâni, Ali'nin tâbiri veçhile, bu muzaffetiyet onun "irtifa'-ı şânını mucib" olacağından, "bu kerre elbette Vezâret-i Kebîr ile irtika-

⁵³ aynı yer, Vsk. 916. Selh- i Cemaziyülâhir 675/31 Aralık 1567 tarihli hüküm.

⁵⁴ Mh. VII, Vsk. 584.

⁵⁵ Mh. VII, Vsk. 603.

⁵⁷ Şerif Ebu'l-Berekât'ın oğlu

⁵⁸ Mh. VII, Vsk. 595. 31 Aralık 1567 tarihli hüküm.

⁵⁹ Mh. VII, Vsk. 593. Aynı tarihli hüküm.

'-ı unvânını müstevcib idüğünde reyb" yoktu⁶⁰. Ammâ muvaffak olması hayli zordu ve o takdirde de bütün arzu ve emellerine sed çekmesi icap edeceği gibi, mevcut durumunun da sarsılacağı muhakkaktı. Kaldı ki, kendisine verilen terakkî ve tahsisler hep *Mısır* hazinesinden ayrıldığı gibi, mâiyetine tâyin edilen kuvvetler de gene *Mısır*'dan seçilmişlerdi. Halbuki *Mısır* Beğlerbeği Sinan Paşa, Lala Mustafa'nın muârizlarından idi. Çünkü, Bayezid Vak'asında, şehzâdenin *İran*'a kaçmasına yardım etti diye öldürülen Erzurum Beğlerbeği Ayas Paşa'nın⁶¹ kardeşi olan Sinan Paşa, bu hâdiselerde rol oynayan Lala Mustafayı kardeşinin katili addederek ona diş biliyordu⁶². Bu itibarla Serdâr Mustafa Paşa'nın *Mısır*'dan verilen para ve kuvvetlerin alınmasında Sinan Paşa ile ihtilâfa düşeceği muhakkak gibi idi ve belki de Sokollu, böyle bir anlaşmazlık doğurarak Lala'yı müşkül duruma düşürmek ve "Cenâb-ı saltanatın (II. Selim) anın hakkındaki hüsn-i zannının zâil olması" için⁶³ bile bile bu yolu tercih etmişti.

İşte bunu sezen Lala Mustafa da, emrine verilen kuvvetlerle *Yemen* isyanını bastırmağa imkân olmadığını anlamış ve hareketini tehir ederek, tahsis edilen kuvvetlerin ve paranın artırılmasını istemişti. Serdârın bu müracaatı üzerine, *Mısır*'dan verilen "1000" yeniçeriye ilâveten *Şam*'dan da "1.000" yeniçeri ayrılması uygun görülerek, yeniçerilerin miktarı "2.000" e çıkarılmıştı. Ancak, *Şam* yeniçerileri "1.000" neferden az olduğu için Serdâr'a, Kul-karındaşları ve Kul-oğullarından yeniçeri yazması emredilmiş⁶⁴ ve hattâ bunların da sayısı kâfi gelmediğinden, merkezden "600" Kul-karındaşı yazılıp gönderilmişti. Bu husustaki hükümde şöyle deniliyordu :

"Vezîr Mustafa Paşa'ya hüküm ki:

... Yemen mühimmi için bin nefer Kul-karındaşı yazılmak emrim olub, altı yüz neferi südde-i sa'âdetimden yazılıb, ma'adası anda

⁶⁰ *Kühû'l-Ahbar*, Vr. 175 b.

⁶¹ Bu hususta, *Şehzâde Bayezid Vak'ası* adlı etüdümüze bakınız.

⁶² Âli, Sinan Paşa'nın *Mısır*'a tâyin edilmesini bile Sokollu'nun bir plânı olarak gösterip, Sadr-ı azamın "anın riâyetini maksûd idünüb Mustafa Paşa'nın ihânetini kasd" ettiğini söylüyorsa da (*Kühû'l-Ahbâr*, Vr. 175 b), kendisinin Lala'nın hizmetinde olduğu düşünülerek bitaraf olamayacağı hesaba katılmalıdır.

⁶³ Âli, *Kühû'l-Ahbâr*, Vr. 175 b.

⁶⁴ Mh. VII, Vsk. 695, 789. Âli (*Kühû'l-Ahbâr*, Vr. 175 b) ve ondan naklen Hammer (VI, 232), Lala Mustafa'ya merkezden kuvvet gönderilmemesini tenkid etmektedirler.

hizmet üzere olan Kul-oğlu ve Kul-karındaşlarının yararlarından bin nefere yetiştirilmesin emr idüb buyurdum ki .. Mevâcibleri Mısır hazinesinden alub gidesin ve Mısır kulundan dahi eğer 'Azabdur ve eğer Yeniçeridir, bin nefer dahi intihâb idüb, iki bin nefere yetiştiresin deyü emrim olmuşdu, girü ol emr-i şerîfim kemâkân mukarrerdir."⁶⁵

Böylece derme çatma bir yeniçeri birliği tertibine çalışılmıştı. Gidecek yeniçerileri memnun edebilmek için de, o zamana kadar *Yemen yeniçeri Ağaları*'nın ulûfesi "100" ve Kethüdalarının "40" akçe iken, Ağa'nın ulûfesi "130" ve Kethüdanın ulûfesi "60" akçeye çıkarılmıştı.⁶⁶ Fakat mes'ele bununla da bitmemişti. Çeşitli ekonomik ve sosyal hâdiselerin tazyiki altında bulunan tımarlı sipahiler, eski refahlarını çoktan kaybetmiş ve artık "cebelû" hazırlayıp seferlere iştirak edemeyecek kadar zor bir duruma düşmüş bulunuyorlardı. Bu itibarla, *Yemen*'e gönderilmeleri emr edilen *Şam* züemâ ve erbâb-ı tımarı da, bu emri yerine getiremeyecek derecede mâlî bir muzayaka içinde idiler. Tımarlı sipahileri sefere gönderebilmek için, bundan sonra sık sık tekrarlanacak olan bir usule başvurularak, onlara devlet hazinesinden ikrazda bulunmak mecburiyetinde kalınmıştı. Kanunî'nin ölümünden çok geçmeden tımarların değerden düşüklerini açıkça belirtmesi bakımından dikkate değer bu hükümde şöyle denilmekte idi:

"Mustafa Paşa'ya hüküm ki :

Mektûb gönderüb Yemen mühimmi için beşer akçe ulûfe ile üç bin nefer kavas lâzım olub ve Şam'dan giden sipâhî tâ'ifesinin tımârları yazusu ile Yeniçeri tâ'ifesinin mevâcibleri virilmek hususun bildirilmişsin... Husûs-ı mezbûr için bin beş yüz nefer kavas yazılıb ulûfeleri Şam ve Haleb hazinesinden virilmek emrim olub... ve sipâhî tâ'ifesinden lâzım oldukda Haleb hazinesinden ta'yin olunan yüz bin filoriden karz tarîkiyle olagelen 'âdet ve kanûn üzere tımârlarına göre tevzî idüb esâmisiyle tımâr nâhiyesin ve karyesin ve ve yazusun defter idüb üzerine ne mikdâr altun virildiğin kayd eyliyesin ki kendüleri mevcut olmaduğı zamanda tımârlarından tahsîl oluna ve Yeniçerilerin dahi lâzım olan mevâcibleri ol altundan virile".

14 Şevvâl 975 / 12 Nisan 1568: ⁶⁷

⁶⁵ Mh. VII, Vsk. 894. Şa'ban 975/Şubat 1568 tarihli hüküm.

⁶⁶ Mısır Beğlerbeğine ve Yeniçeri Ağasına hüküm: Mh. VII, Vsk. 895, 897.

⁶⁷ Mh. VII, Vsk. 1256. *Haleb* hazinesinden 100.000 filori göndermesi hakkında *Şam* muhafazasında olan Murad Paşa'ya hüküm: aynı defter, Vsk. 1254.

Serdâr Lala Mustafa, emrine muntazam kuvvetler verilmediğini ileri sürerek, “bu tarikle *Yemen*’e gidemeyiz deyu ahvalini ‘arz idüb nice aylar Şam-ı şerîfde ta‘allül ve behâne” gösterirken,⁶⁸ *Yemen*’in durumu gittikçe karışıyordu. Bunun üzerine Serdâr’a, “aslâ te‘hir ve tevakkuf olunmayub... iki gün bir yerde ârâm etmeyüb mahrûse-i Mısır’dan isti‘câl üzere gemilere girüb, dahi mahall-i me‘mûra irişmek ardınca” olması emredildiği⁶⁹ gibi, o sırada *Mısır*’a gelmiş bulunan yeni San‘a Beğlerbeği Özdemir-oğlu Osman Paşa’ya da, Lala Mustafa’yı beklemeden, “mevcud olan yarak ve zâd ve zevâde ile gemilere girüb” *Yemen*’e hareket etmesi bildirildi.⁷⁰ Her ne kadar Lala, *Haleb* hazinesinden verilen “100.000” altunun henüz gelmediğini ve *Mısır*’daki gemilerin ihtiyacı karşılamıyacağını ileri sürerek⁷¹, gene ayak diredi ise de, kendisine gönderilen müekked hükümlerin tesiriyle en nihâyet, 16 Zilka‘de 975/13 Mayıs 1568 de, yâni Serdârlığa tayininden “4,5” ay sonra *Mısır*’a müteveccihen *Şam*’dan ayrıldı⁷².

Lala Mustafa, *Kahire*’ye vardığı zaman Sinan Paşa ile beklenen ihtilâf başgösterdi. Âli, bu ihtilâfın, *Yemen*’e sevkedilecek kuvvetler hakkında Ser-asker ile Sinan Paşa’ya gönderilmiş olan hükümler arasındaki mübâyenetten doğduğunu kabul ederek⁷³, suçu Sinan Paşa’ya yüklüyorsa da, -yukarıda da belirtmeğe çalıştığımız gibi- bu anlaşmazlığın sebeplerini, Lala ile Sinan Paşa’nın öteden beri birbirlerinin muhalifi oluşlarında aramak daha doğru olur. Lala, kendisinin ikbâl veya idbârına yol açması bakımından bir dönüm noktası teşkil eden bu serdârlıkta muvaffak olabilmek için daha çok kuvvet, malzeme ve para verilmesinde ısrar ediyor, hattâ bu yüzden hareketini geciktiriyor; buna mukabil, Sinan Paşa, hasmının muvaffakiyetini kösteklemek için, ona müzâhir davranmıyor, üstelik, *Yemen*’de durum gittikçe karıştığı halde Serdârın harekette taallül gösterdiği hakkında Bâbîâlî’ye arızalar takdim ederek onun aleyhinde bulunmak fırsatını kaçırmıyordu.⁷⁴ İşte bu yüzden ki, Lala

⁶⁸ Âli, *Künhü’l-Ahbâr*, Vr. 175 b vd.

⁶⁹ Mh. VII, Vsk. 1268. Şevvâl 975/Nisan 1568 tarihli hüküm

⁷⁰ Mh. VII, Vsk. 1335, 1455, 1456.

⁷¹ Mh. VII, Vsk. 1507. kendisine yazılan hüküm.

⁷² Mh. VII, Vsk. 1528.

⁷³ *Künhü’l-Ahbâr*, Vr. 176 a. Krş. Hammer, VI, 232.

⁷⁴ Meselâ, Lala Mustafa’nın Karetini tehir etmesinin sebebi Sinan Paşa’dan soruluyordu ki câlibi dikkattir (Mh. VII, Vsk. 1454).

Mustafa *Mısır*'a vardığı zaman, *Yemen* isyanını bastırmak için nasıl hareket edileceğini kararlaştırmak üzere toplanan Divân'da anlaşmazlık baş göstermiş, Serdâr, "4000 *Mısır* kulu" ile 2 yıllık zahîre ve ulûfe istediği halde, Sinan Paşa, "*Mısır*"ın takatı yoktur" diye, ancak "500" nefer ile "3" aylık zahîre ve ulûfe vermişti⁷⁵.

Gerek Lala Mustafa gerekse Sinan Paşa, fikirlerinde ısrar ettikleri için anlaşmamışlar ve her ikisi de Bâbü'li'ye birbirlerini şikâyete başlamışlardı. Âli'nin naklettiğine göre, Lala Mustafa, Özdemir-oğlu Osman Paşa ve diğer adamlarının telkiniyle, *Yemen*'de muvaffak olabilmek için *Mısır Beğlerbeğliği*'nin de kendi uhdesine verilmesini istemiş; Sinan Paşa ise, ordunun bütün hazırlıkları tamamlandığı halde, Serdârın türlü bahanelerle *Yemen*'e gitmekten kaçındığını, hattâ kendisine karşı bir suikasd tertip ettiğini ve "damad-ı pâdişâhî olan vüzerânın harem-i muhteremelerine dil uzatıp şetm-i galîz" eylemek cür'etinde bulunduğunu bildirmiş, bundan başka Lala'nın, Kansu Gavri'nin torunundan olan oğlunu *Mısır Sultânı* ilân ettirmek ve *Yemen*'i de zaptederek, orada "sâhib-i sikke ve hutbe" olmak tasavvurunda bulunduğunu da ilâve etmişti.⁷⁶

Efendisi Lala Mustafa'nın suçsuz olduğunu göstermek gâyesini güden Âli'nin bu kaydı bile, Lala ile Sinan Paşa arasındaki anlaşmazlığın derin sebepleri bulunduğunu gösterecek mâhiyettedir. Zirâ Lala Mustafa, *Mısır*'ı Sinan Paşa'nın elinden almak istediğine göre, Sinan Paşa'nın da buna meydan vermemek için Serdârın aleyhinde bulunacağı gâyet tabîî idi. Lala Mustafa'nın "sâhib-i sikke ve hutbe" olmak tasavvuru, bir iftirâdan da ibaret olsa, bu, onun tamamiyle suçsuz olduğunu göstermekten hayli uzaktı. Çünkü, aradan aylar geçtiği halde Serdâr Lala Mustafa *Yemen*'e gitmemişti ve yeni ihtilâflar dolayısıyla de gideceğe benzemiyordu. Halbuki *Yemen* isyanının bir an evvel bastırılması, İmparatorluk için önemli bir dâva olduğu kadar, bir haysiyet mes'elesi de idi. Yâni, devlet menfaatleri bakımından Lala Mustafa, uhdesine verilen vazifeyi yapmamıştı, suçluydu. İşte bu yüzden Sokollu, "ita'ât-ı emr etmiyen kulun siyaseti vâcibâtdandır" diye, Lala Mustafa'nın katl edilmesi

⁷⁵ Âli, *Kühû'l-Ahbâr*, Vr. 176 a.

⁷⁶ *Kühû'l-Ahbâr*, Vr. 176 b. Krş. Hammer, VI, 233. Burada zikredilen Lala Mustafa'nın oğlu, Mehmed Beğ olup, aşağıda göreceğimiz gibi, bir müddet sonra Niğde Sancakbeğliğine tâyin edilmiştir.

gerektiğini arzedince, II. Selim, "hukuk-ı sâbıkaya binâen ruhsât" vermemiş⁷⁷ ancak, onun *Yemen Serdârlığı*'ndan azline de mâni olmamıştı.

Lala Mustafa, 21 Safer 976 / 15 Ağustos 1568 de Serdârlıktan azl edilerek, *Yemen Serdârlığı*, vezâret pâyesiyle Sinan Paşa'ya verilmişti.⁷⁸ Aynı zamanda Lala'nın vezâreti de alınmış ve kendisine Şam'a dönmesi emredilmişti :

"Vezîr Mustafa Paşa'ya hüküm ki:

Bundan 'akdem, Yemen vilâyetinin ıslâhıçün sana vezâretle serdârlık virilüb mu'accelen ol cânibe varub irişmek ardınca olasın deyu nice def'a mü'ekked ahkâm-ı şerife virilüb, sekiz-dokuz ay olub⁷⁹ henüz mahall-i me'mura teveccüh olunmayub ol cânibin ahvâli mu'accelen görülmek lâzım olmağın, Vezâretle Serdârlık hizmeti, mukaddemâ Mısır Beğlerbeğisi olan Sinan Paşa ikbâlehuya tefvîz olunub senin Şam'a gelmen emr idüb buyurdum ki: Eğlenmeyüb mu'accelen Şam cânibine teveccüh idüb mukaddemâ ba'zı mühimmât için virilen Nişanlı evâmiri ve Şam ve Haleb hazînesinden Yemen mühimmâtı için tedârik olunan yüz bin filoriyi müşârün-ileyhe teslim eyleyüb dahi emrim mucebince ber-cevh-i isti'câl Şam tarafına gelüb gidesin."

21 Safer 976 / 15 Ağustos 1568.⁸⁰

Fakat Lala Mustafa, yalnız serdârlık ve vezâretten azl edilmekle kurtulamamıştı. Beğlerbeği olarak bulunduğu Şam halkından bir çok kimseler, Paşa'nın, kendilerine zulm ve taaddide bulunduğunu, "siyâset olunursuz veyahud küreğe konulursuz" diye tehditlerde bulunarak "aba-an-ced vakfiyyet üzre mutasarrıf" oldukları "emlâk ve evkaf" larını ellerinden aldığını bildirerek hakkında şikâyetlere başlamışlardı.⁸¹ Bundan başka, iddialara göre Lala Mustafa, selefinin

⁷⁷ Âli, *Kühü'l-Ahbâr*, Vr. 177 a.

⁷⁸ Mh. VII, Vsk. 1913. Sinan Paşa'ya gönderilen hüküm ve Serdârlık berâtı: Aynı defter, Vsk. 1907, 1922.

⁷⁹ Lala Mustafa, 31 Aralık 1567 de Serdâr tayin edildiğine göre, aradan "7, 5" ay geçmişti.

⁸⁰ Mh. VII, Vsk. 1913. Âli, Lala'nın serdârlıktan azlinden sonra, "külli havf ve hayyet geçürüb vâfir kul yazub beriye cânibinden der-i devlete müteveccih" olduğunu söylüyorsa da (*Kühü'l-Ahbâr*, Vr. 177 a), Mühimme kayıtlarından, onun "teftiş-i 'âmm" sonuna kadar Şam'da kaldığı anlaşılmaktadır.

⁸¹ Mh. VII, Vsk. 1960, 2034, 2036, 2037, 2038, 2039.

Şam'daki haslarından bazılarını kendi adamlarına verip, "kendinin ve Sultân Gavri'nin⁸² vakf olan hissesin alub vakf üzerine maktu' kayd idüb" ve "ba'zın dahi hâsıldır deyu bıragub ve ba'zı züemâ ve sipâhi tumârlarına bedel" aldığı gibi⁸³, "Yemen'e yazılan" züemâdan "bedel akçesi" diye $\frac{0}{100}$ 10 ar, sipahilerden $\frac{0}{100}$ 5 er altun ve kavaslardan da bir miktar akçe almak suretiyle irtikâpta bulunmuştu⁸⁴.

İşte bu şikâyetler üzerine Lala Mustafa hakkında "teftiş-i 'âmm" açılmasına karar verilmiş ve Bursa Sancakbeği Abdurrahman "mübâşir" tâyin edilerek Şam ve Medine Kadılarına da, "ber-mucib-i şer'" gerekli tahkikatın yapılması emredilmişti. Bu hususta, adı geçen yerler kadılarına gönderilen hükümde şöyle deniyordu :

"Şam ve Medine Kadılarına hüküm ki :

Mukaddemâ, vezâretle Yemen ıslâhıçün irsâl olunan 'asâkir-i mansûreye Serdâr olan Mustafa Paşa, emr olunan hıdemât-ı humayûnumda imhâl ve müsâhelesi olmağın vezâretten ref' olunub, Şam ahâlisinden hayli kimesne müşârün-ileyhden tazallum idüb, cebr ile emlâk ve esbâbımız alub, حمراى (?) oğlu dimekle ma'ruf kimesne araya girüb, siyaset olunursuz veyahud küreğce konulursuz deyu havf virmekle birer tarikle sûret-i şer'e koyub aba-'an-ced vakfiyyet üzre mutasarrıf olduğumuz emlâk ve evkafımız muma-ileyh alivirüb hayf eylemişdir deyu rikâb-ı humâyûnuma rık'a sunulub... şkvâ cyledikleri ecilden, teftiş-i 'âmm olunmasını emr idüb, bu bâbda mukaddemâ Dergâh-ı mu'allâ Defterdarı olub hâlâ Bursa beği olan Abdurrahman dâme izzuhu mübâşir ta'yîn olunub buyurdum ki: Vusûl buldukda müşârün-ileyhden eğer evkaf ve emlâkimiz aldı deyu şikâyet eyledikleri hususlardır ve eğer gayri zulmdür... husemâ muvâcehesinde bir def'a şer'-i kavîme muvâfik fasl olmayub... da'valarını oñat vechle hak üzre müşârün-ileyh Abdurrahman dâme izzuhu mübâşeretiyle ber-mucib-i şer'-i kavîm dikkat ve ihtimâmla teftiş idüb... haklarını alıverdikten sonra ne ma'kule mevâd sâbit olduğun defter idüb mühürleyüb sûret-i sicilleriyle mu-

⁸² Yukarıda belirttiğimiz gibi, Lala Mustafa, Kansu Gavri'nin torunu ile evlenmişti.

⁸³ Mh. VII, Vsk. 2267.

⁸⁴ Mh. VII, Vsk. 2034.

fassal defter dahi yazub bildiresiz ve havass-ı humâyûna râci' olur bâd-ı havâdan dahi hayli akçe alub ve iki yüz bin akçe Mısır'dan ve iki yüz bin akçe Serdârlık vergisin alub varub edâ-i hizmet eylemediği için cümlesin tahvîl ve târihinden (?) vâki' olan hasları mahsulünden tahsîl olunub alınmak emrim olmuşdur. Bu hususları Şam'da Hızâne-i Âmirem Defterdarı olan Ali ma'rifetiyle görüb emrim üzere zikr olunan akçeleri tahsîl idüb bî-kusûr ve'l-kusûr alub Hızâne-i Âmirem için zabt itdüresiz. Husûs-ı mezbûr chemm umûrdandır, aslâ eyyâmı ma'delet-encâmımda bir ferde zulm ve ta'addî olunduğuna rizâ-ı şerîfim yokdur; gerekdir ki fukarâ ve zua' fânın şikâyetlerini hak üzere görüb bir ferde, 'hakkım görülmedi' deyu tekrâr şikâyet etdirmelü eylemeyüb icrâ-ı hak eyleyüb vuku'u üzere yazub bildiresiz."

28 Safer 976 / 22 Ağustos 1568 ⁸⁵.

Diğer taraftan, Lala Mustafa'ya da şu hüküm gönderilerek, tahkikat neticeleninceye kadar Şam'dan ayrılmaması bildirilmişti :

"Sâbika Vezîr olan Mustafa Paşa'ya hüküm ki :

Şam ahâlisinden nice kimesneler rikâb-ı humâyûnuma rık'a sunub senden şekvâ etdikleri ecilden, be-hasbu'sş-şer'...(?) görülmek için Şam Kadısı ile hâlâ Medîne-i Münevvere Kadısı olan Mevlânâ Fahru'd-Dîn ve Hudavendigâr Sancakbeği Abdu'r-Rahman ta'yîn olunmuşdur buyurdum ki: Vardıkda, teştîş umûru ber-taraf olmadan Şam'dan hareket etmeyüb tavakkuf idüb emr-i şerîfimin hılâfına cevâz göstermiyesin...."

28 Safer 976/22 Ağustos 1568 ⁸⁶

Bu suretle, bir yükselme gibi görünen *Yemen Serdârlığı*, birden bire Lala Mustafa'yı idbâra sürüklemişti. Onun yalnız, Serdârlık ve Vezâret unvân ve pâyelerini kaybetmesi bile, muhakkak ki kendisi için büyük bir darbe ve başta Sokollu ve Sinan Paşa olmak üzere muhâsımları için bir zaferdi. Kaldı ki, hakkında tahkikat açıldığına göre onun, Beğlerbeğlini ve belki de hayatını kaybetmesi de kuvvetle muhtemeldi. Lala Mustafa'nın hayatı hakkında en geniş ve sıhhatli malûmatı veren müverrih Âli'nin, onun Serdârlıktan azlinden sonra sadece hakkında "teftîş-i 'âmm" açıldığını kaydederek, tahkikatın mâhiyeti ve seyri hakkında hiç bir şey yazmaması câlib-i dikkattir.

⁸⁵ Mh. VII, Vsk. 1960

⁸⁶ Mh. VII, Vsk. 2011,

Bununla beraber, hizmetinde bulunduğu hâmisine karşı minnet hisleriyle meşbû olan Âli'yi bu sükûtunda ma'zur görmemiz icap eder. Yalnız, onun kaydettiğine göre, Lala Mustafa, kendisini bekliyen kötü âkıbetten kurtulmak için, II. Selim'e, "hafiyeten" bir mektup göndermeği uygun bulmuştu. Bizzat Âli'nin inşâsı olan bu mektubta, Lala, daha şehzâdeliğinden beri Selim'e olan bağlılığını belirttikten sonra, serdârlığa tâyin edildiği zaman "matlûb olan mühim-mât envâ'-ı ta'allûl ile noksan üzre" verildiğini ve "Mısır-ı Kahire'de Yemen seferine hazır ve müheyyâ iken, Yemen Beğlerbeğisi Osman Paşa kulları evvel irsâl oluna deyu emr-i şerif ihzâr kılınması, mücerred bu kullarının ihmâline haml olunsun deyu, tedârik-i 'adâvet-meâlâ ve evza' ve akvâlleri mahzâ inâd ve mükâbereyi müstevcib tahayyülât mucübü'l-ihtilâl iken, yine bu bendeleri gayreti elden komayub Şam ve Haleb'den getürdügüm Arabân ve Yeniçeriyân zümresiyle Mîrimîrân kullarının levâzımâtını görüb Yemen'e irsâl olunduktan sonra, bu cânibden 'arz olunmak havfinden ber-vech-i sür'at ve isti'câl, ağrâz-ı 'adâvet-meâl ile murâdlarına muvâfık ve sevâdlarına lâyük 'arzları tesvîd, hâşâ-sümme-hâşâ 'ızz-i huzûr -i pâdişâh-ı kişver-küşâda kıraatına cür'et etmişler" diye, suçsuz olduğunu, ancak Sinan Paşa gibi muârizlarının garazlarına ma'ruz kaldığını bildirerek, "Bende-i mebgûz ve mahsûd-ı belâ - Bî-mu'in ve bî-sa'âdet Mustafa" imzasiyle, Selim'den, kendisine "mu'in" olmasını dilemişti⁸⁷.

Mustafa Paşa, "Lalalık" sıfatından istifâde ederek, doğrudan doğruya padişahın af ve merhametine sığınmış olmakla beraber, ilk hamlede hakkındaki takibatı durdurmağa muvaffak olamamıştı. Nitekim, "teftiş"e memur edilen Bursa Sancakbeği Abdurrahman ile Şam ve Medine Kadıları, Paşa'yı "meclis-i şer'e" dâvet edip hakkındaki şikâyetleri incelerken,⁸⁸ tahkikatın selâmetle yürütülebilmesi için, Lala Mustafa, Şam Beğlerbeğliği'nden de azledilerek, yerine, onun Serdârlığı zamanında Şam'da muhafız olarak bulunan Karaman Beğlerbeği Murad Paşa tâyin edilmişti.⁸⁹

Lala Mustafa Paşa hakkında açılan bu "teftiş" in, bir kaç ay devam ettiği⁹⁰ ve hükm-i humayûn gereğince, hazırlanan tahkikat

⁸⁷ Metin : *Künhü'l-Ahbâr*, Vr. 177 b vd.

⁸⁸ Medine Kadısına gönderilen hüküm: Mh. VII, Vsk. 2034.

⁸⁹ Mh. VII, 2012, 2045.

⁹⁰ 22 Rebiyülâhir 976/14 Ekim 1568 tarihli bir hükümde, tahkik heyetine Lala hakkındaki şikâyetler bildirilmektedir ki, bu tarihe, yâni tahkikatın açılmasından "1, 5" ay sonrasına kadar "teftiş" henüz neticelenmemiş demektir.

dosyasının *İstanbul*'a gönderilerek, dâvânın merkeze nakl edildiği anlaşılmaktadır. Bu yüzden Lala Mustafa da *İstanbul*'a gelmiş, hattâ Hammer'in bir kaydına göre haps edilmişti.⁹¹ Ancak, bu sefer, II. Selim'in musahiblerinden olan Mîr-i 'Alem Celâl Beğ⁹² Mîrahor-ı Kebîr Siyavuş Ağa⁹³ şâir Hubbî Hatun⁹⁴ ve onun damadı Molla Çelebi'nin yardımlarıyla suçunu affettirmeğe muvaffak olduğu gibi, Altıncı *Vezîr* olarak Divân-ı Humâyûn'a da girmişti.⁹⁵

Lala Mustafa'nın, hayatını kaybetmek üzere iken bu bâdirenden kurtulup, Vezâret pâyesiyle Kubbe-nîşîn olması, muhakkak ki, Selim'in şehzâdeliği zamanında ona yapmış olduğu hizmetlerin en büyük mükâfatı idi. Hâmi ile mahmî, yâni Padişah ile Lala arasında eski yakınlık bu suretle tekrar canlanırken, Sokollu Mehmed Paşa - herhalde durumu ve prestijini muhafaza etmek için - daha ileriye gitmek istememişti. Çünkü, bu azl, teftiş ve habs keyfiyeti, Sadr-ı a'zamın kudret ve nüfuzunu, Lala Mustafa ile birlikte bütün muâzırlarına açıkça göstermeğe kâfi idi. Lala'ya gelince, o da Sadr-ı a'zama karşı kendi mevkiini artık iyice anlamış, Sokollu sadârette iken o mevkii ele geçirmeğe imkân olmadığını iyiden iyiye takdir etmişti. İşte, ifâde edilmeyen bu derunî anlaşma, Sokollu ile Lala Mustafa arasındaki buzları eritmiş ve iki muâzır, sun'î ve geçici de olsa birbirine yaklaştırmıştı. Meselâ, 977 Receb'i/ Aralık 1569 da Yahudi mahhallesinde baş-gösteren bir yangın, Sadr-ı a'zam ile 6. Vezir'in anlaşmalarının tezâhürüne vesile teşkil etmişti: Yangını söndürmekle mükellef olan Yeniçeri Ağası, Sokollu'nun damadı Cafer Ağa, hasta olduğundan azl edilerek yerine Mîrahor-ı Kebîr Siyavuş Ağa tâyin edilmiş, böyle olduğu halde yangın, 7 gün 7 gece devam ederek büyük zararlara sebep olmuştu. *İstanbul*'daki yangınları söndürmek, aynı zamanda

⁹¹ VI, 234. Âli'de bu hususta herhangi bir kayıt olmadığına göre, Hammer'in bunu başka bir kaynaktan aldığı anlaşılmaktadır.

⁹² Şâir. Asıl adı Hüseyin olup "Celâli" mahlâsiyle şöret bulmuştur. Daha şehzâdeliği zamanında Selim'e intisap etmiş ve onun cülûsunda Mîr-i 'Alem, bilâhare Şam Beğlerbeğliğine tâyin edilmiştir (Âli, *Künhü'l-Ahbâr*, Vr. 216 a vd.)

⁹³ Bilâhare Yeniçeri Ağası ve Sadr-ı azam olan Siyavuş Paşa.

⁹⁴ Asıl adı Ayşe olup, Selim'in hocası Şems Efendi'nin zevcesidir. "*Hurşid ve Cemşid*" adlı "3.000" beyitlik bir eseri vardır (bk. Âli, *Künhü'l-Ahbâr*, Vr. 218 a)

⁹⁵ Âli, *Kün'l Ahbâr*, Vr. 199 a. Krş. Münecimbaşı, III, 534.

Sadr-ı a'zamların vazifeleri cümlesinden olduğu için, II. Selim, hiddete kapılarak Sokollu'ya yangının niçin zamanında önlenmediğini sormuş, bunun üzerine Lala Mustafa, Yahudi mahallesindeki evlerin sıklığı ve rüzgârın şiddeti yüzünden söndürme ameliyesinin güç olduğunu belirterek, "Vezir-i a'zamı ve gübegüsü Ca'fer Ağa'yı himâyet ve sâirlerini siyânet idüb ve mansıbların dahi hıfz ve hırâset" etmişti. Sokollu da, "takrîr-i Lala'dan tamâm mahzûz" olub "mâbeynlerindeki gerd-i şikâk ol enfâs-ı tayyibe ile zâil olmasına ol mukaddemâtı sebab-i zâhir" bulmuştu.⁹⁶

4. KIBRIS'IN FETHİ

Lala Mustafa, tekrar Padişahın yakınları arasına girdikten ve Sokollu ile de arası düzeldikten bir müddet sonra, *Kıbrıs Seferi*'ne karar verilmesi, onun "*Kıbrıs Fâtihî*" unvânını alarak durumunu kuvvetlendirmesine yol açmıştı.

Âli, Lala Mustafa'nın, daha Şam Beğlerbeği iken "Evvel îmâr ve âhir feth-i *Kıbrıs* ve *Şirvân*" diyerek, *Kıbrıs*'ın fethini gâye edindiğini kayıtlı, bu seferi tamamiyle onun eseri gibi göstermek istiyorsa da⁹⁷, bunda fantaziye kaçtığı şüphesizdir. Çünkü, Yemen Serdârlığının kötü hâturasını yeni bir fütuhatla silmek isteyen Lala'nın, 3. Vezir Pertev Paşa ile birlikte *Venedik*'le harbe taraftar oldukları şüphesiz olmakla beraber⁹⁸, *Kıbrıs* seferini sırf bu gibi teşvik ve telkinlerin bir neticesi olarak telâkki etmeğe imkân yoktur. Burada tafsiline lüzum olmadığı cihetle, kısaca belirtmek icap ederse, *Kıbrıs*'ın alınmasının, Doğu Akdeniz bölgesinin emniyeti bakımından Osmanlı İmparatorluğu için bir zaruret halini almış olduğunu söyleyebiliriz. 1568 de *Avusturya* ile barış yapılmış ve 1569 da *Yemen* isyanı bastırılmış, böylece batıda ve doğuda sükûnet iade edilerek *Venedik*'e harp açılması için müsâit bir durum elde edilmişti. Bununla beraber, Sadr-ı a'zam Sokollu, Avrupa devletlerinin Osmanlılar aleyhine ittifak etmelerinden çekinerek, bu savaşa taraftar olmamıştı. Ancak Müftü Ebussu'ud Ef. nin harp taraftarlarına iltihak ederek bu hususta fetvâ vermesi üzerine *Kıbrıs*'ın zaptına karar verilerek *Venedik*'e harp ilân edilmişti.

⁹⁶ Âli, *Künhü'l-Ahbâr*, Vr. 187 b.

⁹⁷ *Künhü'l-Ahbâr*, Vr. 190 a.

⁹⁸ Hammer, VI, 243.

II. Selim, *Kıbrıs Seferi*'nin kumandanlığını, bu seferi teşvik eden 2 vezirine vermişti: 6. Vezir Lala Mustafa Paşa Serdârlığa, 3. Vezir ve damad-ı şehriyârî Piyale Paşa ise donanma başkumandanlığına tâyin edilmişlerdi. Yâni, vezârette Lala Mustafa'dan "3" derece yüksek olan Piyale Paşa, onun emrine verilmişti.

Kıbrıs'ın zaptı başlı başına bir konu olduğu için burada sâdece Serdâr Lala Mustafa bakımından bâzı noktalar üzerinde durmakla yetineceğiz.

Sefer hazırlıkları tamamlandıktan sonra, Osmanlı donanması "3" gurup halinde *İstanbul*'dan hareket etmişti. 1570 Martında Murad Reis ve Nisan'ında Piyale Paşa kumandasındaki filolar denize açılmışlar⁹⁹, Serdâr ise en geriye kalmıştı. Nihâyet, kendisine, sür'atle *Kıbrıs*'a varıp asker ihraç etmesi emredilince¹⁰⁰, Lala Mustafa, yanında Kaptan-ı Derya Müezzîn zâde Ali Paşa olduğu halde¹⁰¹, 977 Zilka'de sonları / 1570 Mayıs başlarında, 36 Kadırga, 12 Çekdiri ve 8 Mavnadan müteşekkil olan donanmanın son kısmını¹⁰²; âdet gereğince merasimle tersaneden çıkarmış ve *Yalı-Köşkü* önünden geçerken toplar atmak suretiyle orada bulunan II. Selim'i selâmladıktan sonra, *Beşiktaş*'da *Hayreddin İskeleyi* (Barbaros Hayreddin Paşa) önlerinde demir attırmıştı¹⁰³. Orada son hazırlıklar da görülmüş ve Serdâr, Kurban Bayramı'nın ilk gününe rastlayan 10 Zilhicce 977/16 Mayıs 1570 de, bayram namazından sonra iskele önünde kurbanlar kestirerek gemiye geçmiş ve donanma demir almıştı¹⁰⁴. Bir kayda göre, Padişah II. Selim, Serdârı *Yedi-Kule* açıklarına kadar teşyi eylemiş¹⁰⁵ ve donanma o gece *Yedi-Kule* önlerinde yatmıştı¹⁰⁶.

⁹⁹ Hammer, VI, 252.

¹⁰⁰ Bu husustaki müteaddit hükümlerden biri: Mh. IX, Vsk. 239. 977 Cema-ziyülâhir sonları/ Aralık 1569 başları.

¹⁰¹ Hammer, yalnız Müezzîn-zâde'nin hareketinden bahsediyorsa da (VI, 252), seferin ruznâmçe defterinden, Kaptan-ı Derya'nın Serdârla birlikte *İstanbul*'dan ayrıldığı anlaşılmalıdır (bk.: Safvet, *Kıbrıs fethi üzerine vesikalar*, TOEM, 19 (1339) s. 1187).

¹⁰² Hammer, VI, 252.

¹⁰³ Safvet, adı geçen makale, s. 1187. Donanmanın *İstanbul*'dan hareketi sırasında yapılması mutad olan merasim için bk.: İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, 436-441.

¹⁰⁴ Safvet, adı geçen makale, s. 1187.

¹⁰⁵ Şeyh Mer'î b. Yusuf el-Mukaddesî, trc. Şa'ban Şifâî, *Fezâil-i Âl-i Osman*, Nur-ı Osmaniye Ktb. No. 3404, Vr. 102 b.

¹⁰⁶ Safvet'in neşrettiği ruznâmçe defteri, TOEM, 19.

Lala Mustafa'nın, *İstanbul*'dan *Kıbrıs*'a varışının seyrini, merhum Safvet Beğ'in neşretmiş olduğu *Ruznâme* defterinden takib edebiliyoruz ¹⁰⁷. Buna nazaran, 11 Zilhicce / 17 Mayıs'da, *Yedi-Kule* önlerinden ayrılan donanma, ertesini günü *Gelibolu*'ya, ayın 22 sinde *Bozca-ada*'ya, 23 ünde *Midilli*'ye, 25 inde de *Sakız*'a varmış ve 3 Haziran da *İstanköy*'de, *İstanbul*'dan daha önce hareket etmiş olan Murad Reis kumandasındaki 25 Kadırgaya; 5 Haziran'da *Rodos* adasında da, Piyale Paşa emrindeki filoya mülâki olunmuştu. 3 guruba ayrılmış olan donanma bu suretle birleştikten sonra, *Meis* adasında kadırgalar yağlanmış ve 20 Haziran'da Serdâr, *Antalya*'ya çıkarak asker nakli bakımından iskelenin durumunu gözden geçirmişti. Buradan da *Fenike*'ye gelinmiş ve 30 Haziran'da oradan hareketle, 28 Muharrem 978/2 Temmuz 1570 Pazar günü, yâni *İstanbul*'dan ayrıldıktan "48" gün sonra *Limasol* limanına demir atılarak *Kıbrıs*'ın fethine başlanmıştı.¹⁰⁸

Lala Mustafa, çıkartmaya elverişli bir yer bulmak için, "sefâin-i hassa meyânında sefîne-i Pâdişâhî deyu celilü'l-i'tibâr olan zevrak-ı müzehheb"le adaya çıkmıştı.¹⁰⁹ Nihayet, *Tuzla* (*Larnaka*) civarından ihraç yapılması uygun görülerek, Piyale Paşa, Serdârın otağını buraya kurdurmuş¹¹⁰ ve "4" Temmuz'da topların karaya çıkarılmasına başlanmıştı.¹¹¹ Osmanlı donanmasının ihraç yaptığı bu muntika, vaktiyle Arapların *Kıbrıs*'ın fethine giriştikleri bölge olduğundan, Serdâr, adanın zaptı için en uygun yeri seçmiş demekti.

Limasol civarındaki *Leftari* kalesi ilk ihtarda teslim olduğundan, Lala Mustafa, hangi tarafa yürünüleceğini kararlaştırmak için bir Divân toplamıştı. Bu toplantıda, Piyale Paşa, önce *Magosa* (*Famagusta*) üzerine yürünmesini telkif etmişse de, Serdâr, her şeyden evvel merkez *Lefkoşa* (*Nikozia*)nın zaptı gerektiğini belirtmiş ve onun fikrine uygun olarak *Lefkoşa*'nın muhasarasına karar verilmişti.

Lefkoşa, 51 gün süren uzun bir muhasaradan sonra zaptedilmiş ve Lala Mustafa, büyük bir merasimle şehre girerek câmi'e tahvil

¹⁰⁷ TOEM, 19 (1339).

¹⁰⁸ Hammer, bu tarihi, 1 Ağustos diye kabul ediyorsa da (VI, 253), *Ruznâme* defterindeki kayıt, 2 Temmuz'a tekabül etmektedir.

¹⁰⁹ Âli, *Kühû'l-Ahbâr*, Vr. 190 b.

¹¹⁰ Aynı yer.

¹¹¹ *Ruznâme*çe Defteri.

edilen *Ayasofya Kilisesi*'nde ilk cuma namazını kılmıştı.¹¹² *Lefkoşa*'nın sukutunu *Limasol* ve *Larnaka*'nın zaptı takip etmiş ve bundan sonra *Magosa*'nın muhasarasına başlanmıştı. Yalnız, kış yaklaşmakta olduğundan Piyale Paşa ile Müezzinzâde Ali Paşa, "deryâya müte'allik askerle" *İstanbul*'a dönmüşler,¹¹³ Serdâr ise *Magosa* üzerinde kışlamıştı. Bu müddet zarfında muhasara hazırlıkları ile meşgul olmuş, *Anadolu* sahilinden mavnalarla asker ve mühimmât naklettirdiği gibi, surların etrafına derin bir hendek kazdırmış ve kuleler inşa ettirmişti. Bundan başka, müttetik düşman donanmasının hareketine mâni olmak için, *İstanbul*'dan da takviye kuvveti istemiş, aksi takdirde, "evvelki donanma gibi donanma-ı humâyûn yetişmezse feth müyesser olmadığından gayri, asker içinde küllî fetret ve ihtilâl zuhûru mukarrer" olduğunu bildirmişti.¹¹⁴ Bunun üzerine, Cezâyir Beğlerbeği Kaptan Ali Paşa kumandasında "40" Kadırğa ile *Kıbrıs*'a erzak ve mühimmat gönderilmiş, Serdâr da, 1571 Nisan'ında *Magosa*'yı sıkıştırmağa başlamıştı. Nihâyet, şehir 1 Ağustos'ta teslim olmuş ve Lala Mustafa, 17 Ağustos Cuma günü şehrin kilisesinde II. Selim adına hutbe okutarak burayı da câmi'e tahvil etmişti.¹¹⁵

Magosa'nın zabtı ile *Kıbrıs*'taki belli başlı şehirler Osmanlı hâkimiyeti altında alındığından, adadaki kara hareketi artık sona ermiş oluyordu. Bundan sonra adanın müttetik donanmasına karşı korunması vazifesi ise Osmanlı donanmasına düşüyordu. *Magosa*'nın zaptından sonra *Kıbrıs*, *Anadolu*'dan, *İçel*, *Tarsus* ve *Sis* Sancaklarının da ilâvesiyle bir Beğlerbeğliği haline getirilerek *Şehrizor*'dan ma'zul Muzaffer Paşa'ya verilmişti.¹¹⁶

Böylece Lala Mustafa, *Kıbrıs Serdârlığı* vazifesini zaferle sona erdirerek kurnazlığı nisbetinde bir harp adamı olduğunu da göstermişti. *Kıbrıs*'ın idaresini Muzaffer Paşa'ya devreden Serdâr, 15 Eylül 1571 de,¹¹⁷ yâni adaya ayak basışından 1 yıl, 2 ay, 13 gün sonra buradan ayrılmış ve muzaffer bir kumandan sıfatıyla *İstanbul*'a dönmüştü.

¹¹² Hammer, VI, 257.

¹¹³ Âli, *Kühû'l-Ahbâr*, Vr. 191 b.

¹¹⁴ Mh. XII, Vsk. 186. 19 Şevval 978/16 Mart 1571 tarihli hüküm.

¹¹⁵ Hammer, VI, 263.

¹¹⁶ Âli, *Kühû'l-Ahbâr*, Vr. 192. b

¹¹⁷ Hammer, VI, 264.

Kıbrıs'ın zaptı, daha bir kaç yıl önce hakkında takibat açılmış olan Mustafa Paşa'nın Divân'da itibârını yükselttiği gibi, Padişaha olan yakınlığını da artırmıştı. Esâsen Lala da, *Kıbrıs* dönüşünde II. Selim'e, kıymetli hediyeler meyânında, onun en çok hoşlandığı güzel cariyeler takdim etmekten de geri kalmamıştı :

“Eski Saray Ağasına hüküm ki :

Düstûr-ı mükerrerrem Vezîrim Mustafa Paşa edâm' allâhu ta'âlâ iclâlehu, cezîre-i Kıbrıs'dan getürdüğü cevâriden Eski Saray'a bir kaç cevâri teslim edeceğin i'lâm itmeğin buyurdum ki: Vusûl buldukda, müşârün-ileyh sana teslim ideceği cevâriyi alub kabz idüb Eski Saray'da koyasın ve kaç cârîye teslim olunduğun 'arz eyliyesin.”¹¹⁸

7 Receb 979 / 25 Kasım 1571.

II. Selim ile Mustafa Paşa arasında tekrar canlanan bu yakınlık, Lala'nın, Padişahın ağabeyi merhum şehzâde Mehmed'in kızı Hümâ Sultan ile evlenip “damatlar” arasına karışmasıyla sıhrî bir bağlılığa da inkilâp etmişti. Lala Mustafa'nın, Kansu Gavri'nin torunu olan ilk zevcesi *Kıbrıs* seferi esnasında öldüğünden¹¹⁹, II. Selim, dul olan yeğeni Hümâ Sultan'ı Lala ile evlendirmişti.¹²⁰ Sultân Gavri'nin, *Mısır*, *Şam* ve *Haleb*'de bulunan evkafı¹²¹ tevliyeti de, vakıf şartı gereğince Lala'nın Niğde Sancakbeği olan oğlu Mehmed'e verilmişti :

“Niğde Beği Mehmed Beğe hüküm ki:

Çerâkise beğlerinden Sultân Gavri'nin evkafı tevliyeti evlâda meşrût olduğu ve müteveffâ-i mezbûrun kızı olub düstûr-ı mükerrerrem vezîrim Mustafa Paşa, edâm'allâhu te'âlâ iclâlehunun hâtunu olan¹²² vâliden, evkaf-ı mezbûreye mütevellîye iken hâlâ fevt olduğu ve tevliyet-i mezbûre mahlûl kaldığı i'lâm olunmağın, zikr olunan

¹¹⁸ Mh. XVI, Vsk. 108.

¹¹⁹ Âli, *Künhü'l-Ahbâr*, Vr. 263. b.

¹²⁰ Lala Mustafa'nın Hümâ Sultan'dan Abdülbaki adında bir oğlu olmuştur (*Künhü'l-Ahbâr*, Vr. 264 a). Hümâ Sultan'ın ilk kocasından olan oğlu Mehmed, 1578 de Niğde Sancakbeğliğine tâyin edilmişti (Âli, *Nusretnâme*, Revân Ktb. 1298 Vr. 29 b). Lala Mustafa'nın S. Gavri'nin torunundan olan öz oğlu Mehmed ise, 979/1571 de Niğde Sancakbeği idi (Mh. XII, Vsk. 961).

¹²¹ Âli, *Künhü'l-Ahbâr*, Vr. 263 b.

¹²² Yukarıda belirtmiş olduğumuz gibi, Lala Mustafa'nın bu ilk zevcesi Kansu Gavri'nin kızı değil, torunu idi.

evkafın tevliyeti şart-ı vakf muktezâsınca sana emr idüb buyurdum ki: Vusûl buldukda, zikr olunan evkaf zabtına adamın gönderüb muktezây-i şer'î şerîf ve şart-ı vakf üzre zabt itdürüb ve adamın dergâh-ı mu'allâma gönderüb bu bâbda berâtın ihrac idesin".

13 Rebiyülevvel 979 / 5 Ağustos 1571.¹²³

Diğer taraftan Lala Mustafa, Sokollu ile de iyi geçinmek yolunu tercih etmiş, *Kıbrıs* harekâtı sırasında istediği yardımı zamanında gönderip fethi kolaylaştırdığı için Sadr-ı azama karşı medyûn-ı şükran bulunduğunu alenen ifade etmekten çekinmemişti. Gerçekten, *İstanbul*'a döndükten sonra, âdet gereğince II. Selim'in huzuruna kabul edilip kendisine hıl'at giydirileceği sırada, "takbil-i zemîn eyleyüb : Kerâmetlu padişahımın himmet-i ulyâları berekâtından bu fütuhât-ı celîleye suretâ bu kulları mazhar oldum, ammâ hakikatde Âsâf-ı 'âlem-ârânıza mensubdur, ibtidâ anlara ikrâm olunmak kâide-i saltanat-ı uzmâya evfakdır" diye, ilk önce Sokollu'ya hıl'at giydirilmesini istemiş ve Padişah'ın, bundan maksadının ne olduğunu sorması üzerine de : "Kendülere eylediği imdâd ve 'inâyeti yâd idüb: Muhimmât ve levazımât-ı asker-i zafer-rehberde dakika fevt itmediler, her-bâr me'mûlümüzden ziyade isâl eylediler" diyerek Sadr-ı a'zamin dirâyetini belirtip, padişahın huzurunda ona teşekkür etmişti.¹²⁴

Bununla beraber, Sokollu'nun, *Kıbrıs Seferi*'nin aleyhinde bulunurken ileri sürdüğü ihtimal, bir hakikat halini almış ve Osmanlılara karşı birleşen müttetikler, *İnebahtı (Leponto)* da türk donanmasını imha etmeğe muvaffak olmuşlardı. Sokollu, tahminlerinin acı da olsa tahakkuku karşısında yılmamış ve sür'atle yeni bir donanma inşasına koyulmuştu. İşte bu hummalı faaliyet sırasında, *Kıbrıs Seferi*'nin kahramanı olan Lala Mustafa Paşa'nın da, vatanperverâne bir jestle, kendi parası ile *Antalya*'da "3" Kadirga inşa ettirmeğe başladığına şahid oluyoruz :

"Antalya Kadısına ve Hamid-ili ve Teke-ili ve Ala'yye Sancakları Kadılarına ne Nâzır Mehmed Çavuş'a hüküm ki :

Düstûr-ı mükerrerem Vezîrim Mustafa Paşa, edâm'allâhu iclâluhu, küffâr-ı hâkisara gazâ niyyetine kendü malı ile *Antalya* limanında üç

¹²³ Mh. XII, Vsk. 961.

¹²⁴ Şa'ban Şifâî, *Fezâil-i Âl-i Osman*, Nür-ı Osmaniye Ktb. No. 3404, Vr. 105 b.

pâre kadirge binâ ettirmek murâd idinüb, lâzım olan kerestesi taht-ı kazanızda tedârik olunmak bâbında emr-i şerîfim ricâ etdüğü ecilden, buyurdum ki: Dergâh-ı mu'allâm çavuşlarından Mustafa vardukda siz ki Kadıarsız, bu bâbda oñat vechle mukayyed olub zikr olunan üç pâre Kadırgaya lâzım olan keresteyi taht-ı kazânda bulunan yer-ler den müşârün-ileyhin akçesiyle değer bahâlarıyle tedârik idüb Antalya'ya gönderüb, sen ki Antalya Kadısı ve Nâzır Mehmed Çavuş(sun) alub kabz idüb dahi zikr olunan üç pâre Kadırgayı binâ ettürüb ber-vech-i isti'cal itmâma erişdirilmekte ikdâm ve ihtimâm eyliyesiz." (Mustafa Paşa hazretlerine gönderildi: Receb 979/Kasım-Aralık 1571).¹²⁵

Lala Mustafa, Padişaha akraba olmasına ve Sokollu ile de arasının düzelmesine rağmen, 980/1572 de muâzırı Sinan Paşa'nın Kubbe veziri olarak Divân'a girmesine mâni olamamıştı. Bunda, Sinan Paşa'nın, vaktiyle Lala Mustafa'nın başaramadığı *Yemen isyanını* bastırarak, onun "*Kıbrıs Fâtihî*" unvânına karşılık, "*Yemen Fâtihî*" unvânını almış bulunmasının çok büyük payı olduğu şüphesiz olmakla beraber, II. Selim'in, karakterini çok yakından bildiği lalasını en ön safa çıkarmak istemeyişinin ve Sokollu'nun Mustafa Paşa'ya itimad edemeyişinin de hissesi olsa gerektir. Tercrübeli sadr-ı a'zâmin bu hislerinde de yanılmadığı, Lala Mustafa'nın, çok geçmeden tekrar onun aleyhine dönmesiyle bir kere daha anlaşıl-mıştı.

1574 de II. Selim'in vefâtı ve III. Murad'ın cülûsu, Sokollu'nun idâme ettirdiği "pâdişâh-ı mânevî" durumuna son vererek, sadr-ı azâmin muâzırlarını ön safa geçirmişti. Başta, III. Murad'ın mu-sahiplerinden Kızıl-Ahmedlu Şemsi Paşa olmak üzere, Rumeli Kazaskeri Kadı-zâde, Defterdar Kara Üveys ve Şeyh Şücâ¹²⁶, Sokollu'ya karşı birleşmişler ve yeni padişahı boyuna onun aleyhine kışkırtmağa başlamışlardı. "Muallim-i Sultânî" Hoca Sadeddin ile Harem-i Hümayûn Kethüdâsı Canfedâ Kadın ve musahibelerden Râziye Hâtun'un da iltihaklarıyla durumları

¹²⁵ Mh. XVIII, Vsk. 235.

¹²⁶ *Manisa*'da Murad'ın rüyâsını tâbir ederek ona, yakında saltanat müyesser olacağını müjdelediği için padişah tarafından kerâmetine inanılıp cülûsta *İstanbul*'a getirilmişti. III. Murad üzerinde büyük bir nüfuza sahipti, 998/1589-90 da öl-müştür (Peçevi, II, 33-35).

daha da kuvvetlenen bu muhalif parti, sadr-ı a'zamın selâhiyetlerini kıstırmağa muvaffak olmuşlar, Nişancı A. Ferîdun gibi, onun en yakınlarını azl ettirmişler, hattâ daha da ileriye giderek, Sokollu'nun amcazâdesi olan Budin Beğlerbeği Vezir Mustafa Paşa'yı bir bahane ile katl ettirmişlerdi.¹²⁷ Sokollu'nun gün geçtikçe tecrid edilmiş bir duruma düştüğünü ve er-geç sadâretten uzaklaştırılmasının mukadder olduğunu gören Lala Mustafa, yıllardan beri rüyasını gördüğü sadr-ı azamlık mevkiini ele geçirmenin mümkün olabileceğini düşünerek, bu muhalif partiye iltihak etmekten çekinmemiş ve esâsen sun'î olan dostluğu terkederek, tekrar hemşehrisi Sokollu'nun aleyhine dönmüştü.

İşte, içlerinde Lala Mustafa Paşa'nın da bulunduğu Sokollu aleyhdarlarının faaliyetlerini artırdıkları bir sırada, *İran*'la savaşa girişilmesi, yeniden bir serdârlık mes'elesinin çıkmasına sebep olmuştu.

5. İRAN SEFERİ

Şah Tahmasb'in ölümünü takip eden saltanat mücadelelerinden faydalanılarak *İran*'a karşı savaş açılmasını teklif eden Van Beğlerbeği Husrev Paşa ile Erzurum Beğlerbeği Behram Paşa'nın arzuları, Sokollu ile muâzırları arasında yeni bir ihtilâf yaratmıştı. Sadr-ı a'zam, *İran* harplerinin çok külfetli ve yıpratıcı olduğuna işaretle, yeni bir savaşta "re'âyânın tekâlifden ve tecâvüz-i askerden pâymâl" olacağını, üstelik, "diyâr-ı Acem meftûh olsa dahi re'âyâsı bize ra'iyet olmağı kabul" etmeyeceklerini belirterek¹²⁸ seferin aleyhinde bulunmuş ve 1555 Amasya anlaşmasına sâdik kalınmasını tavsiye etmişti. Fakat Sokollu'nun muhâlifleri, III. Murad'ı onun tesirinden tamamiyle kurtarmak için padişahu harbe teşvik etmekten geri kalmamışlardı. Bununla beraber, seferin en ateşli taraftarları, o sırada 3. Vezir bulunan Lala Mustafa ile 4. Vezir Sinan Paşa idiler. Birbirlerinin hasmı canı olan bu iki vezir, bu defa Sadr-ı a'zama karşı değil, sâdece, ümit ettikleri yeni serdârlığın kendilerine sağlayacağı imkânları düşünerek, savaş taraftarı olmakta birleşmişlerdi. Zirâ her ikisi de *İran* serdârlığının kendisine tevdi edile-

¹²⁷ Sokollu'nun muâzırları hk. bk.: Peçevî, II, 5 vdd; Hammer, VII, 8-14; İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. III, Ks. 1, s. 51 vd., M. T. Gökbilgin *Mehmed Paşa, Sokollu (İA)*.

¹²⁸ Peçevî, II, 36 vd.

ceğini umuyor ve yeni fetihlerle, müşterek gâyeleri olan sadârete daha çok yaklaşmak istiyorlardı. En nihâyet III. Murad, bunların tarafını iltizam etmiş ve Sokollu'nun muhâlefetine rağmen *İran*'a harp açılmasına karar vermişti.¹²⁹

II. Selim'den beri padişahların bizzat sefere çıkma âdetlerinden vaz geçildiği için, *İran Seferi*'ne de bir "Serdâr" tâyini icap ediyordu. Ancak, şimdiye kadar yapılan *İran* harplerinden edilen tecrübelere dayanılarak, neticenin daha sür'atle alınması için, hem kuzey-batı ve hem de güney-batıda iki cephe birden açılması uygun görülmüş ve o tarihe kadar tatbik edilmeyen yeni bir usule başvurulmuş, savaşı körükleyen Lala Mustafa ve Sinan Paşa'nın ikisi birden "Serdâr" tâyin edilmişlerdi.¹³⁰ Serdârların mntukaları birbirinden ayrılarak, Lala Mustafa, "*Erzurum cânibinden, vilâyet-i Şirvân'ın feth ve teshiri*" ne; Sinan Paşa ise, "*Bağdad ve Şehrizor câniblerinden mülhîd-i mezbûrun vilâyetine duhûl*" etmeğe memur edilmişlerdi.¹³¹ Bu hususta, 20 Safer 985 / 9 Mayıs 1577 de, Lala Mustafa'ya şu hüküm gönderilmişti :

"Vezîr Mustafa Paşa'ya hüküm ki:

Diyâr-ı şarkdan fırka-ı dalâle cem' olub, altmış-yetmiş yıldan ziyâde zamândan beru ezvâc-ı mutahharattan fahru'n-nisâ hazreti Ayşe radi'allâhu te'âlâ 'anhaya ve Çaryâr-ı güzîn rıdvân'allâhu te'âlâ 'aleyhim ecma'in hâşâ sebb ü la'n ve şetm ü ta'n etdikleri ecilden, vücûd-ı bisûdları her vechle nâ-bûd ve hâk-âlûd olmak lâzım gelmiş iken, bir bölük mülâhede-i makhûrenin izâlesiyçün re'âyâ ve berâyâdan nice bin 'aceze ve zu'afâ ve mesâkin-i fukara pâymâl olmak ihtimâlinden, ecdâd-ı 'izâm ve ebb-i kirâm ennâr'allâhu te'âlâ burhanhum ol bakar ve dalâl üzre olan kavm-i serî'ül-zevâlin kendü hallerinde olmak üzre bir mikdâr zaman mühlet ve âmân virmişler iken, bu hâleti kendülere devlet ü rıf'at ve huzûr u rahat bilmeyüb bâ'is-i fevz ü felâh olan sulh u salâha muhâlif bir nice def'a nâ-hemvâr evzâ' u etvâr zuhûr etmeğin, gayret-i dîn-i mübîn ve şer'atu'l-mürselin muktezâsınca ol gürûh-ı mekrûhun 'inâyet-i Hakk-ı celle ve

¹²⁹ Savaş sebepleri, Kırım Hanı'na gönderilen hükümde etraflıca izah edilmiştir (Mh. XXXII, Vsk. 663).

¹³⁰ Kırım Hanı Mehmed Giray'a gönderilen hüküm: Mh. XXXII, Vsk. 663; Âli, *Künhü'l-Ahbâr*, Vr. 236 a.

¹³¹ Aynı hüküm.

'âlâ ile def'ü ref'î ve kahr ü kam'ı için zât-ı sa'âdet-simâtdan mukad-dem 'asâkir-i nusret- meâsirime siz serdâr ve guzât-ı zafer-âyâtıma sipehsâlâr ta'yîn olunub ol deyr-i dalâlet-âyîne irsâl olunmakdan müntehab âmâlîm, mâl ü menâl olmayub heman mülhid-i dûzeh-megîn bi-'inâyeti'l-meliki'l-kâdir, hedef-i tîr ve 'alef-i şimşîr olub... ve memleket ve vilâyetlerin feth ü teshîr olmağın, buyurdum ki: Hükm-i şerîfim vusûl buldukda, guzât-ı müslimîn ve cünûd-ı mucidîn bir yere cem' eyleyüb bu fermân-ı 'âlîşânımı i'lâm ve i'lân idüb, emvâl ü ganâyim ve eshâb u bahâyimleri dîn-i mübîn uğru-na bezl eyliyen gâzî kullarımın olub, memleket ve vilâyetleri cenâb-ı celâlet-meâbımın olmak üzere istimâlet virüb her vechle gazâ ve cihâda tergîb ve irşâd eyliyesin, ammâ mümkün oldukça içlerinden chl-i sünnet ve itâ'atden olanlar sıyânet ve himâyet olunub mallarına ve canlarına zarâr ve ziyân erîşdirmemeğe sa'y ve ihtimâm eyliyesin ve re'âyâdan harac-güzâr ermeni tâ'ifesinin dahi mallarına ve canla-rına zarâr ve gezend erîşdirmiyessin."

20 Safer 985 / 9 Mayıs 1577. ¹³²

Fakat daha *Istanbul*'da iken iki serdâr arasında anlaşmazlık baş-göstermişti. Âli, her serdârın mâiyetine verilecek kuvvetlerin taksiminde, Sinan Paşa'nın: Lala'ya "askerin güzîdesi virildi, bu ahkere muhannisleri ta'yîn olundu" diye şikâyete başladığını söyliyerek suç gene ona yüklemeye çalışıyorsa da, ¹³³ ayrılan kuvvetler arasında büyük bir fark yoktu. Zirâ, Lala Mustafa'nın emrine, *Erzurum, Diyarbekir, Karaman, Rum (Sivas)* Beğlerbeğileri ve *Rumeli*'den *Silistre* v.s. Sancakbeğleri ile "sipâhi oğlanları zümresinden 1500 nefer, umu-men Sol-ulûfeciler", 3.000 yeniçeri ve 100 zarbzen verilmesine mukabil; *Dulkadriye, Halep, Şehrizor, Bağdad* Beğlerbeğileri, *Hudavendigâr, Teke, Bolu, Ohri, Avlonya, Yanya* Sancakbeğleri ile, "mukeddemâ serhadde gönderilen 1500 silâhdârân", umumen Sağ-ulûfeciler, 200 nefer *Şam* yeniçerilerinden başka,, ayrıca 2.000 yeniçeri ve 100 zarbzen de Sinan Paşa'nın kumandasına verilmişti. ¹³⁴ Kuvvetlerin bu tevâzününe rağmen, Lala Mustafa'ya verilen vazife şüphesiz ki daha ağır ve önemli idi. Bunun içindir ki, iki serdâr arasında baş-gösteren anlaş-mazlık, daha ziyade eski kinlere ve kıskançlığa dayanıyordu. Gerek

¹³² Mh. XXXII, Vsk. 293.

¹³³ *Künhü'l-Ahbâr*, Vr. 236 a.

¹³⁴ Kırım Hanına gönderilen hüküm: Mh. XXXII, Vsk. 663.

Lala Mustafa, gerekse Sinan Paşa, birlikte iş görmelerine imkân olmadığını bildiklerinden, her ikisi de serdârlığı tek başına elde etmek, dolayısıyla yeni ülkelerin fâtihi olmak için harekete geçmişlerdi. Esâsen, ne kadar tecrid edilirse edilsin henüz iş başında bulunan Sokollu'nun, Lala ile Sinan'ın anlaşamayacaklarını bilmemesi imkânsızdı. Onun, bu müşterek serdârlığı, muârizlarını ihtilâfa sürüklemek için ihdâs etmiş olması da muhtemeldir. Nitekim III. Murad, serdârlar arasındaki anlaşmazlığın hallini bir Hatt-ı humâyûnla sadr-ı a'zama havale etmek zorunda kalmıştı.¹³⁵ Sokollu'nun huzurunda yapılan toplantıda da ihtilâf giderilememiş, en sonunda, seferin ilk yılında *Tebriiz* ve *Şiroân*'ı, ikinci yılda ise *Hemedan* ve *İsfâhân* taraflarını "fethe müte'ahhid ve zâmin" olduğunu söyleyerek¹³⁶ inadcılığı, nisbetinde ataklığını da gösteren Sinan Paşa, serdârlıktan azledilerek *İran Serdârlığı*, tek başına Lala Mustafa'ya verilmişti (22 Şevvâl 985 / 2 Ocak 1578.)¹³⁷ Bununla, *İran*'a karşı iki cepheye birden savaşa girilmesi gibi neticenin kolayca istihsalini temin edecek plândan vazgeçilerek, savaş yalnız *Erzurum* cephesine inhisar ettirilmiş oluyordu.

Lala Mustafa'nın emrine, merkezden "5.000" yeniçeri ile sipâh ve ulûfeciler bölükleri verildiği gibi, Diyarbekir Beğlerbeği Derviş, Erzurum Beğlerbeği Behram, Van Beğlerbeği Husrev, Dulkadiye Beğlerbeği Ahmed, Haleb Beğlerbeği Bosnevî Mehmed, Karaman Beğlerbeği Güzelce Mehmed ve Diyarbekirden munfasıl Özdemir-oğlu Osman Paşalara da, eyâlet kuvvetleri ile birlikte Serdâra iltihak etmeleri emredilmişti.¹³⁸ Ayrıca, Kırım Hanı Mehmed Giray'a da, *Kırım* kuvvetleriyle *Demir-Kapu*'dan *İran* üzerine yürümesi bildirilmişti.¹³⁹

Lala Mustafa, *İstanbul*'da son hazırlıklarını görürken, başta Kırım Hanı olmak üzere, emrine verilen Beğlerbeğlerine mektuplar yazıp, onlara, "tahsil-i yarâğ u yât ve tedârik-i zahâyir u mühimmât" için direktifler verdiği gibi, *Şiroân* ve *Gürcüstan* Emîrlerine de, kendilerini itaata davet eden mektuplar göndermişti.¹⁴⁰ Bu arada, *Van* bölge-

¹³⁵ Âli, *Künhü'l-Ahbâr*, Vr. 236 a.

¹³⁶ Peçevi, II, 38.

¹³⁷ Âli, *Nusret-nâme* Topkapı Revân Ktb. No. 1298, Vr. 4 a.

¹³⁸ Aynı yer, Vr. 24 b.

¹³⁹ Hân'a yazılan ilk hüküm: Mh. XXXII, Vsk. 663.

¹⁴⁰ Bu mektuplar, Lala Mustafa'nın hizmetinde "münşî" olarak bu sefere iştirak etmiş olan Âli'nin kaleminden çıkmış olup, onun *Nusret-nâme*'sinde toplanmıştır (Topkapı, Revân 1298, Vr. 13 a - 26 b).

sinde savaş fi'len başlamış ve Husrev Paşa kumandanındaki Osmanlı kuvvetleri *Hoy* kasabasını işgâle muvaffak olmuşlardı¹⁴¹. Nihâyet Serdâr Lala Mustafa, 28 Muharrem 986 / 6 Nisan 1578 de merasimle *Üsküdar*'a geçmiş ve 20 Safer / 28 Nisanda da oradan hareket etmişti.¹⁴³ Lala, *İznik-İlgin* üzerinden *Konya*'ya gelip Mevlânâ Celâlüddin Rûmî'nin türbesini ziyaret etmiş ve zahire tedariki için "2" gün orada eğlenmişti.¹⁴⁴ Bu sırada, *İrânlılar*'ın *Erzurum* üzerine saldırmaları ihtimali karşısında, "Erzurum askeri mukavemeti kâdir" olmadıkları için, *İstanbul*'dan Serdârâ müekked hükümler gönderilerek, sür'atle hududa varması bildirilmişti.¹⁴⁵ Aynı zamanda, *Van*'a gelmiş olan *İran* elçisinin, Serdârın hududa varışına kadar "vech ve münâsip görüldüğü üzre tesliyyet" edilmesi, *Van* Beğlerbeği Husrev Paşa'ya emredilmişti.¹⁴⁶ Bunun üzerine hareketini sür'atlendiren Lala Mustafa, *Koç-Hisar* üzerinden Haziran sonlarında *Erzurum*'a varmış ve *Çermik* sahrasında ordugâhını kurmuştu. Yeniçerilerle sefere iştirak eden Beğlerbeğiler burada Serdâra mülâki olmuşlar ve son hazırlıklar da görülerek harp nizâmına geçilmişti. Ordugâhda bulunan Âli'nin kaydettiğine göre, nakliyat için "400" katar deve kullanılıyordu. Bunun "26" katarı hazine, "150"si cephane, "115"i yeniçeri ve "109"u da "umûr-ı mühimme"ye ayrılmıştı.¹⁴⁷

Lala Mustafa, *Gürcüstan* ve *Şirvân*'ın zaptına, yâni bir tecâvüz harbine memur edilmiş olduğu için, 18 Cemâziyülevvel / 23 Temmuz' da *Çermik*'den hareketle, Gurre-i Cemâziyülâhir / 5 Ağustos'ta sınırda son Osmanlı kalesi olan *Ardahan*'a varmıştı.¹⁴⁸ Burada ancak '3' gün kalınmış ve 8 Ağustos'ta *Gürcistan*'a, yâni *İran* topraklarına girilerek, başta *Çıldır*, *Ahulkelek* ve *Yani-kal*'e olmak üzere "6" kale kolaylıkla

¹⁴¹ Husrev Paşa'nın "Feth-nâme"sine karşılık olmak üzere, Lala'nın gönderdiği tebrik mektubu: *Nusret-nâme*, Vr. 28 a - 29 a.

¹⁴² Âli, *Nusret-nâme*, Vr. 29 b.

¹⁴³ Aynı yer, Vr. 30 a.

¹⁴⁴ Mh. XXXII, Vsk. 369; *Nusret-nâme* Vr. 30 b. Ordu için gerekli zahire, *İstanbul*'dan gemilerle *Trabzon*'a sevk edilmişti (Mh. aynı defter. Vsk. 394, 401).

¹⁴⁵ Mh. XXXII, Vsk. 339, 369.

¹⁴⁶ Mh. XXXII, Vsk. 373. 21 Rebiyülâhir 986/27 Haziran 1578 tarihli hüküm.

¹⁴⁷ *Nusret-nâme*, Vr. 52 b. Gene Âli'nin naklettiğine göre, ordugâhta büyük bir ucuzluk vardı. Meselâ, o bölgede arpanın kilesi 20-30 akçe olduğu halde, orduda ancak 5-6 akçe idi.

¹⁴⁸ Âli, *Nusret-nâme*, Vr. 54 a.

zaptedilmişti.¹⁴⁹ İşte bu sırada, Tokmak Hân ve İmâm-Kulu Hân kumandasında, 20-30.000 kişilik bir *İran* kuvveti, Osmanlı ordusunu geriden vurmak için harekete geçtiğinden, 5 Cemâziyülâhîr 986/9 Ağustos 1578 Cumartesi gün *Çıldır* sahrasında ilk büyük savaşa girilmişti. *İranlılar*, önce *Rumeli* kuvvetleri üzerine saldırmışlardı. “3” saat süren kanlı bir savaş neticesinde *Rumeli* kuvvetleri bozulmağa yüz tutmuşken, Lala Mustafa, evvelâ Diyarbekir Beğlerbeği Derviş ve daha sonra Özdemir-oğlu Osman Paşa’yı yardıma göndermiş, bunun üzerine *İranlılar*, “5.000” ölü ve “500” esir vererek çekilmek zorunda kalmışlardı. Osmanlı zâyiatı ise “200”ü aşmamıştı.¹⁵⁰

İranlılar’a karşı kazanılan bu ilk zafer, *Gürcüstan*’ın zaptını kolaylaştırmış ve *Gürcü* ve *Azerbaycan* beğlerinden bir kısmının Osmanlı hâkimiyetini tanımalarına yol açmıştı. Lala Mustafa, *Çıldır* zaferini *İstanbul*’a arzettiği zaman, III. Murad, kendisini “yüzün ağ olsun” diye tebrik etmekle beraber, onu serdâr tâyin edip “ol diyâr-ı celîlü’l-i’tibâra irsâl itmekden aksây-ı âmâl, bi-inâyeti’llâhi’l-meliki’l-müte’âl, diyâr-ı Şîrvân feth ve teshîr ve ol havâli rafz ve ilhâddan pâk ve tathîr ve tâife-i evbâş-ı bed-ma’âşî kahr ve tedmîr” etmek olduğunu da belirtmişti.¹⁵¹

Esâsen Serdâr, *Çıldır Savaşı*’ndan sonra derhal *Tiflis* üzerine yürümüş ve bura hâkimi olan Tahmasb’ın kayın pederi David (Davud) kaçtığı için kolaylıkla şehre girmişti.¹⁵² Bundan sonra da *Şîrvân* üzerine yönelmiş ve kısa zamanda burayı da zaptetmeğe muvaffak olmuştu (Eylül başları).¹⁵³

Böylece Lala Mustafa, “2” ay gibi kısa bir zamanda *Şîrvân*’a kadar bütün *Gürcüstan*’ı ele geçirerek, kendi tâbiriyle “bir pâdişâh-ı azîmü’ş-şânın bende-i kemîne-i nâ-tüvânına vâkı’ve müyesser” olmayan geniş fütuhatta bulunmuştu.¹⁵⁴ Zaptedilen yerler, *Gürcüstan*, *Tiflis*, *Şîrvân*, ve *Sohom* adıyla “4” Eyâlete ayrılarak, *Tiflis* Beğlerbeği-

¹⁴⁹ Aynı yer, Vr. 55a.

¹⁵⁰ Muharebe hakkında Lala’nın mektubu: aynı yer, Vr. 57 b - 61 b. Selânik’de, *Çıldır Savaşı*’nın tarihi Şa’ban 986/Ekim 1578 ve *İran* zayıtı ise 15.000 olarak gösterilmiştir ki (*Tarih*, 146 vd) yanlıştır.

¹⁵¹ Mh. XXXII, Vsk. 420. 10 Receb/12 Eylül tarihli hüküm.

¹⁵² Selânikî, 148; Hammer, VII, 65.

¹⁵³ Lala’nın, *Şîrvân*’ın zaptı hakkındaki arzı: *Nusret-nâme*, Vr. 86 b vd.

¹⁵⁴ Aynı arz, Vr. 89 b.

liği Ferhad Paşa oğlu Mehmed Paşa'ya, *Şirvân* muhafızlığı Özdemir oğlu Osman Paşa'ya, *Sohom* Beğlerbeğliği serhad beğlerinden Haydar Paşa'ya verilmiş ve *Gürcüstan* da, cizyesi tesbit edilerek mâlikâne tarikiyle Levend-oğlu Aleksandr'da bırakılmıştı.¹⁵⁵

Fakat bu fütuhata rağmen henüz, asıl *İran* kuvvetleriyle karşılaşmamıştı ve eski harplerde olduğu gibi, *Safevîler*'in Osmanlı kuvvetleri çekilir çekilmez meydana çıkarak kaybettikleri yerleri istirdad etmeleri kuvvetle muhtemeldi. Bu yüzden, ordunun, yaklaşan kışı hudud boyunda geçirek *İranlılar*'ın mukabil taarruzlarına karşı koyması ve ilkbaharda, henüz harp sahasına gelmemiş *Kırım* kuvvetlerinin de iltihakiyle yeniden harekete geçmesi gerekiyordu. Nitekim, *Şirvân*'ın fethinden dolayı Serdâr Lala Mustafa'ya hıl'atle birlikte bir murassa hançer göndermek suretiyle memnuniyetini belirten III. Murad,¹⁵⁶ aynı zamanda, fütuhata devam etmesi emrini de vermişti.¹⁵⁷ Bunun üzerine Lala Mustafa, *Şirvân*'da Osman Paşa'nın emrinde bir miktar kuvvet bırakarak, *Tiflis* ve *Ardahan* yolu ile, kışlamak için, 21 Ramazan / 21 Kasım'da *Erzurum*'a dönmüştü.¹⁵⁸

Lâkin, Osmanlı ordusunun kışlamak üzere geri çekildiğini gören İranlılar, "4" koldan birden harekete geçmişlerdi. Özdemir-oğlu Osman Paşa, *Şirvân* üzerine yürüyen Uros Hân kumandasındaki kuvvetleri bozguna uğratmışsa da¹⁵⁹, şehzâde Hamza Mîrzâ kumandasındaki yeni bir *İran* ordusu, gene *Şirvân* önlerine gelmiş ve kaleyi muhasara etmişti (9 Ramazan / 9 Kasım 1578). İşte bu sırada, *Kırım* Hanı Mehmed Giray'ın kardeşi Âdil Giray'ın kumandasında bulunan *Kırım* kuvvetleri de *Demir-Kapu*'dan *İran* topraklarına girmişlerdi. *Şirvân*'da mahsur kalan Osman Paşa, kal'eyi "3" gün müdafaa etmiş ve *İranlılar*, yetişen *Kırım* kuvvetleri tarafından püskürtülmüşlerdi.¹⁶⁰ Fakat Âdil Giray, firâileri takip ederken, pusuya düşürülerek esir alındığından *Kırım* kuvvetleri *Demir-Kapu*'ya doğru çekilmişler, Osman Paşa da, *Şirvân*'ı terkederek oraya sığınmağa mecbur kalmıştı.¹⁶¹

¹⁵⁵ Aynı yer; Hammer, VII, 62.

¹⁵⁶ *Nusret-nâme*, Vr. 124 b.

¹⁵⁷ Hammer, VII, 67, Not. 3.

¹⁵⁸ *Nusret-nâme*, Vr. 107 b.

¹⁵⁹ Âli, *Nusret-nâme*, Vr. 110 b. vd.

¹⁶⁰ Mh. XXXII, Vsk. 565; Selânikî, 150 vd. ; Hammer, VII, 70 vd.

¹⁶¹ Aynı vesika; krş: Selânikî, 151 vdd.

Bu kısmî gâlibiyet üzerine, Şâh Hudâbende, Osmanlılar tarafından zaptedilmiş olan yerlerin geri verilmesi şartıyla sulha tâlib olmuş ve bunun için Serdâr Lala Mustafa'ya mektup göndermişti.¹⁶² İranlıların elinde esir bulunan Kırım Kalgayı Âdil Giray da, aynı şekilde Serdâra mektup göndererek barış yapılmasının uygun olacağı fikrinde bulunmuştu.¹⁶³ Ancak Lala Mustafa, sulh teklifini kabulde tereddüde düşmüş ve durumu Bâbüâlî'ye arz ederek direktif istemişti.¹⁶⁴ Bu arada *İran* ordusu yeniden taarruza geçmiş ve İmâm-Kulu Hân kumandasındaki "15.000" kişilik bir kuvvet, Gurre-i Safer 987/30 Mart 1579 da, *Tiflis*'i muhasara etmişti.¹⁶⁵ Tiflis Beğlerbeği Mehmed Paşa, emrindeki cüz'i bir kuvvetle şehri müdafaa etmişse de, mühimmâtı ve yiyeceği tükendiğinden *Erzurum*'da bulunan Serdârdan yardım istemek zorunda kalmıştı. Lala Mustafa, önce Dulkadriye Beğlerbeği Mustafa ve daha sonra Lahsa Sancakbeğiliğinden ma'zul Ahmed Paşa'yı *Tiflis*'i kurtarmağa memur etmişti. Mustafa Paşa *Tiflis* önlerine gelmişse de, muhasara çemberini yarıp şehre girememiş, açıkta konaklamıştı. Bu durumda, İranlılara karşı giriştiği savaşlarda hayli zâyiat vermiş ve yiyeceği de tükendiğinden kuvvetleri perişan olup dağılmıştı.¹⁶⁶

Şirvân'ın kaybindan sonra *Tiflis*'in de elden çıkmak üzere bulunması, bir yıl önceki fütuhatin neticesiz kalması demektir. Aynı zamanda bu hal, *İran*'a karşı harbe girişilmemesi tezini savunan Sokollu'nun ne kadar haklı olduğunu da gösterecek mâhiyetteydi. Bununla beraber başlanılmış bir savaşın muvaffakiyetle sona erdirilmesi matlubdu. Bu yüzden, Serdâr Lala Mustafa'ya, *İranlılar* sulh teklifinde devam ettikleri takdirde, *Şirvân* ve *Gürcüstan*'ı Osmanlılara terk ve bir daha o bölgeye taarruz etmeyeceklerini taahhüd etmeleri şartıyla barış yapabileceği bildirilmiş¹⁶⁷ ve bu hususta hazırlanan nâme-i humâyûn da kendisine gönderilmişti.¹⁶⁸ Fakat aynı zamanda, savaşın devam etmesi ihtimali gözönüne alınarak, Kırım Han'ı Mehmed

¹⁶² Metin : Âli, *Nusret-nâme*, Vr. 119 b - 124 b.

¹⁶³ Metin : aynı yer. Vr. 150 a vd.

¹⁶⁴ Mh. XXXVIII, Vsk. 92, 305 (Serdâra hükümler).

¹⁶⁵ Âli, *Nusret-nâme*, Vr. 169 b.

¹⁶⁶ Tafsilât : *Nusret-nâme*, Vr. 173 b - 176 b.

¹⁶⁷ Mh. XXXVIII, Vsk. 92, 17 Muharrem 987/16 Mart 1579 tarihli hüküm.

¹⁶⁸ Mh. XXXVIII, Vsk. 305.

Giray'a sefere katılması bildirildiği gibi¹⁶⁹, *Anadolu* ve *Rumeli*'den de hududa yeni kuvvetler sevk edilerek,¹⁷⁰ Serdâra, *Kars* kalelesinin inşaatının tamamlanması ve "umûmen vilâyet-i Acem'in fethi ve teshîri" emredilmişti.¹⁷¹

Lala Mustafa, 11 Cemâziyülevvel 987 / 6 Haziran 1579 da "sefer niyyetine" *Erzurum*'dan çıkmış ve "*Şühedâ makamı*" denilen yerde bir hafta kalıp hazırlıklarını tamamladıktan sonra, 14 Haziran'da *Kars*'a müteveccihen hareket etmişti. 5 Ağustos'ta da *Kars*'a vararak hemen kalenin inşasına başlamıştı.¹⁷²

Tiflis, İranlılar tarafından muhasara altında iken Serdârın, cephe gerisinde müdafaa tedbirleri alarak bizzat kale inşası ile savaş mevsimini geçirmesi, şüphesiz ki kendisine havale edilen "umûmen vilâyet-i Acem'in fethi" vazifesine aykırı idi. Bununla beraber Lala, verilen tâlimat gereğince, Şâh Hudâbende ile Tokmak Hân'a mektuplar yazarak, zapt edilmiş yerlerin Osmanlılara terki şartıyla sulhü kabul etmelerini istemişti.¹⁷³ Şâh ve Tokmak Hân, Serdârın teklifine, sulha taraftar oldukları cevabını vermişlerse de¹⁷⁴, bu mektuplaşmalar kuvveden fi'le çıkamamış ve sulh gerçekleşmemişti.¹⁷⁵

Bu vaziyet karşısında Lala Mustafa, *Tiflis*'i kurtarmak için bu def'a da Sokollu'nun oğlu Şam Beğlerbeği Hasan Paşa'yı göndermiş ve ancak bu suretle şehrin *İranlılar* eline düşmesi önlenememişti.¹⁷⁶ Diğer taraftan, sefere iştiraki emredilmiş olan Kırım Hanı Mehmed Giray, *Bahçe-Saray*'dan hareketle, 18 Şa'ban / 10 Ekim 1579 da, *Demir-Kapu*'ya varmış ve Özdemir-oğlu Osman Paşa ile buluşmuştu.¹⁷⁷ Osmanlı ve *Kırım* kuvvetleri, *Şirvân*'a kadar olan yerlere akınlar yapıp *İran* kuvvetlerini ta'ciz ederken, mevsim de hayli ilerlemiş, kış yaklaşmıştı. Filhakika, daha Ağustos sonlarında (Receb başları) yağın kar ve yağmur, Serdârın *Kars*'daki ordugâhını perişan

¹⁶⁹ Serdâra, 25 Rebiyülâhir/21 Haziran tarihli hüküm: Mh. XXXVIII, Vsk. 317.

¹⁷⁰ Sefere iştirakleri emredilen Sancaklar : *Rumeli*'den: Mh. XXXVIII, Vsk. 36-41, *Anadolu*'dan : Aynı defter, Vsk. 42-59.

¹⁷¹ Mh. XXXVIII, Vsk. 352.

¹⁷² Âli, *Nusret-nâme*, Vr. 160 a vdd.

¹⁷³ *Nusret-nâme*, Vr. 178 b vdd.

¹⁷⁴ Aynı yer, Vr. 184 a

¹⁷⁵ Aynı yer, Vr. 199 b

¹⁷⁶ Aynı yer, Vr. 186 a

¹⁷⁷ Aynı yer, Vr. 207 b

etmişti.¹⁷⁸ *Kars* kalesinin tamirini bitiren ve burada kendi nâmına bir de câmi inşa ettiren Lala Mustafa, *Kırım* kuvvetleriyle birleşmek için ileri gidecek yerde, bu yüzden, gurre-i Ramazan / 22 Ekim'de kışlamak üzere *Erzurum*'a hareket etmişti.¹⁷⁹

Serdârın avdetinden sonra Mehmed Giray da, kışı *Demir-Kapı*'da geçirmeden *Kırım*'a dönmüştü. Hulâsa, *İran* harplerinin bu ikinci yılı Osmanlılar için hiç te başarılı geçmemişti. Hattâ harp tâlihi İranlılar lehine dönmüş gibiydi. İlk yıl zaptedilen *Şirvân* elden çıkmış, Osmanlı kuvvetleri taarruzdan müdafaaya geçmek zorunda kalmışlardı.

Lala Mustafa henüz *Kars*'ta iken *İstanbul*'da umulmadık hâdiseler cereyan etmiş, sadr-ı a'zam Sokollu Mehmed Paşa katledildiğinden (8 Şa'ban 987 / 30 Eylül 1579) II. Vezir Ahmed Paşa sadârete getirilmişti. Lâla'nın hasretle beklediği fırsat bir kere daha gelip geçmişti. Çünkü, o, Sokollu iş başında olduğu müddetçe sadârete nâil olamayacağını anlamış ve bunun için de sadr-ı a'zamin aleyhindeki guruba iltihak etmişti. Şimdi Ahmed Paşa'nın o mevkie getirilmesi, usul ve an'aneeye uygun olmakla beraber, Lala Mustafa'nın ümitleri gene suya düşmüş demektir. Kaldı ki, o yılki savaşların aleyhe bir seyir takib etmesi, Lala'nın serdârlık durumunu da fazlasıyla sarsmıştı Zirâ, onun tâ *Yemen Serdârlığı*'ndan beri bir muhâlif olarak karşısına çıkan Vezir Sinan Paşa, Serdârın aleyhinde faaliyete geçmek için yeni bir imkân ve fırsat bulmuştu. Vaktiyle serdâr olmak için *İran*'la harbe taraftar olmuş ve hattâ bir ara Lala Mustafa ile birlikte serdâr tayin edilmiş olan Sinan Paşa, harbin ikinci yılında uğranılan başarısızlıkları belirterek, Lala'nın muvaffak olmadığını söylemeğe ve "beni gönderin, varayın, umûm vilâyetlerini alayın" demeğe başlamıştı.¹⁸⁰ Bu telkinler yeni sadr-ı a'zam Ahmed Paşa üzerinde de tesirini göstermiş ve Lala Mustafa serdârlıktan azl edilerek yerine Sinan Paşa tayin edilmişti. Yâni *Yemen Serdârlığı* hâdisesi bir kere daha tekerrür etmiş ve Sinan Paşa, Lala Mustafa'nın elinden serdârlığı almağa muvaffak olmuştu.

Sinan Paşa'nın selâm Çavuşu Ken'an, 19 Zilka'de 987 / 7 Ocak 1580 de *Erzurum*'a vararak, Lala Mustafa'ya, kendisinin serdârlıktan azl edilip *İstanbul*'a çağırıldığı hakkındaki hükmü tebliğ

¹⁷⁸ Aynı yer, Vr. 185 b

¹⁷⁹ Aynı yer, Vr. 204 a

¹⁸⁰ Âli, *Kühû'l-Ahbâr*, Vr. 262 a.

etmişti.¹⁸¹ Bunun üzerine Lala, Sinan Paşa'nın, Serdâr kaymakamlığına tâyin ettiği Van Beğlerbeği Husrev Paşa'yı *Erzurum* muhafazasına memur ederek *İstanbul*'a müteveccihen hareket etmişti.¹⁸² *Tokat*'ta, kendi adamlarından olan sâbık *Erzurum* Mal Derfterdarı Lale-izâr-zâde Ahmed Çelebi ile Tezkirecisi Tâc-zâde Mehmed Çelebi tevkif edilmişlerdi.¹⁸³ Kendisi de *İstanbul*'a vardığında, bütün isteğine rağmen III. Murad tarafından kabul edilmemiş, "tevâbi'i hakkında zuhûra gelen şikâyet ve ahz ve celblerine müte'allik ba'zı nâ-şâyeste hikâyât ve rikâb-ı humâyûn-ı pâdişâhiye rık'alar ile kihân-u-mihân dilinden 'arz olunan taksirât, bâ'is-i nefret-i kulûb ve mucib-i kusûr u 'uyûb olub nice günler el öpmeğe dest-res" bulunmamıştı.¹⁸⁴

Ancak, Lala'nın en çok aleyhinde bulunan Sinan Paşa, serdârlık hizmeti için hududa hareket etmiş, Ahmed Paşa da "6" ay süren bir sadâretten sonra vefat etmişti. Kısa bir zaman içinde Sokollu ile Ahmed Paşa'nın ölümü ve Sinan Paşa'nın da hudutta bulunması dolayısıyla, Divân-ı humâyûn "vüzerây-i kudemâdan hâlî" kalınca, III. Murad, Lala Mustafa'ya karşı infîâlini unutarak onu huzuruna kabul etmiş ve kendisini 2. Vezirliğe yükseltmişti.¹⁸⁵ Hattâ Selânikî'nin kaydettiğine göre, kendisine "sadâret vekâleti"de verilmiş^{185 a} yâni, mühürsüz olarak sadâret işlerini tedvire memur edilmişti. Fakat resmen münhal bulunan sadârete kimin tâyin edileceği gene bir mes'ele olmuştu. Bu makamın ezeli namzedleri Lala Mustafa ile Sinan Paşa, birbirlerini alt etmek için yeniden harekete geçmişlerdi. Usul ve an'ane gereğince sadâretin en yakın namzedi Lala Mustafa olduğu halde, o, bu sefer, sadr-ı a'zamlığı para ile satın almak istemediğini söyleyerek¹⁸⁶ mağrur bir tavır takınmıştı. Sinan Paşa ise, mührü humâyûn Lala'ya teslim edildiği taktirde, "muhâlefet yüzünden bana ve hizmetime lâzımı'l-

¹⁸¹ Aynı yer ve *Nusret-nâme*, Vr. 216 a. Selânikî'ye göre, Serdâr'a, Kapucular Kethüdâsı Kurd Ağa gönderilmişti (s. 158).

¹⁸² Âli, *Nusret-nâme*, Vr. 219 a.

¹⁸³ Ayn mll. *Künhü'l-Ahbâr*, Vr. 262 a; krş: Selânikî, 158.

¹⁸⁴ Ayn. mll. *Nusret-nâme*, Vr. 225 b.

¹⁸⁵ Aynı yer.

^{185 a} s. 159.

¹⁸⁶ Hammer, VII, 75.

infisâl mukarrerdir” diyerek¹⁸⁷, Serdârlıktan azl edilecek olursa, *İran* harplerinin bir çıkmaza gireceğini belirtiyor ve tehlikeye dikkati çekmek suretiyle âdeta tehditte bulunuyordu. Bu da tesirini göstermiş ve Sinan Paşa sadr-ı ’azam tâyin edilerek (Rebiyülevvel 988/Mayıs 1580), mührü humâyûn, Kapucular kethüdâsı Yemişçi Hasan Ağa ile kendisine gönderilmişti¹⁸⁸.

Artık Lala Mustafa’ için sadâret kapıları ebediyen kapanmıştı. Yaşı da “70”i aşmış bulunuyordu; hayatta ideal bildiği mevkie ulaşamamasının üzüntüsüyle de çok yaşamamış ve 25 Cemâziyülâhir 988 /7 Ağustos 1580 de hayata gözlerini kapamıştır¹⁸⁹. Ölümünden “17” gün önce, Ebû Eyyûb-ı Ensârî’nin türbesini ziyarete gitmiş ve makberenin ayak ucunda kendisi için bir mezar yeri satın alarak, adamlarına, öldükten sonra buraya defnedilmesini vasiyet etmişti. Rivâyet edildiğine göre, oradan dönüştü, “17 gün ömrümüz kaldı” diye öleceği günü de haber vermişti¹⁹⁰. Hakikaten de “17” gün sonra ölmüş ve vasiyeti gereğince *Eyub Câmi*’i hatîresine gömülmüştür.

*

Şehzâde Selim’e Lala tayin edilışinden, ölümüne kadar Mustafa Paşa’nın hizmetinde bulunmuş olan müverrih Âli, onu :

“*Merd idi, ferd idi, dilâver idi*
Şekl-i insanda bir gazânfer idi”

diye tavsif etmektedir¹⁹¹. Fakat Âli’nin bu tavsifde tamamiyle bîtaraf olmadığı ve hâmisini meth etmekten kendini alamadığı muhakkaktır. Zirâ, Lalalığından beri başvurduğu tertipler, sadârete yükselmek için kurduğu plânlar, Mustafa’nın, hiç te mert bir insan olmadığını açıkça göstermektedir. Ancak o da bir “ferd” idi ve her ferd gibi hatâ ve kusurdan sâlim değildi. Lala Mustafa, cesareti ve azmi yanında, hîle ve desise derecesine varan kurnazlığı; yakınlarını himaye hususundaki hassasiyeti yanında, muârizlarına karşı bî-âmânlığı ve hayrât işlerindeki cömertliği yanında servete düşkünlüğü, âdetâ bir madal-

¹⁸⁷ Âli, *Künhü’l-Ahbâr*, Vr. 262 b.

¹⁸⁸ ay. yer

¹⁸⁹ Aynı eser, Vr. 263 a; *Nusret-nâme* Vr. 22 a (Vr. 226 b de ölüm tarihi 25 Cemâziyülevvel diye gösterilmişse de yanlıştır).

¹⁹⁰ Âli, *Künhü’l-Ahbâr*, Vr. 263 b.

¹⁹¹ Ay. mll. *Nusret-nâme*, Vr. 227 a.

yonun iki yüzü gibi nefsinde toplamıştı. Bütün bu zıd tezâhürler bir noktada toplanıyordu: Hırs-ı câh. Mevki ve para hırsı onun asıl karakterini teşkil ediyordu. Sadâretten mahrum kalmakla beraber, servetinin verdiği imkânlardan faydalanarak hayrat ve hasenetta bulunmaktan geri kalmamıştı. Esâsen, Kansu Gavvî'nin torunu ile evlenmesi onu hayli zengin yapmıştı. Filhakika, zevcesinin, sâhip olduğu nakdî servetten başka, *Mısır*, *Şam* ve *Haleb*'deki vakıflarından yılda "10.000" filoriden fazla bir geliri vardı¹⁹². Lala Mustafa, şahsen pek hasîs olduğu halde, bu serveti hayrât ve imâret için sarfetmekten çekinmemişti. Yukarıda temas etmiş olduğumuz gibi, *İnebahtî* savaşından sonra *Antalya*'da kendi parasiyle "3" Kadirga inşa ettirdiği gibi, muhtelif yerlerde de câmi ve imâretler yaptırmıştı. *Erzurum*'da Mimar Sinan'ın eseri olan câmi¹⁹³, *Ilgın*'da câmi, imâret ve han¹⁹⁴, *Şam*'da "360" hücreli bir Kervansaray ile havuz ve hamam, gene *Şam* civarında *Kunanitira* menziline bir câmi ile kervansaray¹⁹⁵, *Kars*'ta iç kalede bir câmi ve nihayet *Kudüs*, *Mekke* ve *Medine*'de bulunan hayrâtı¹⁹⁶ bunlar arasındadır.

¹⁹² Âli, *Kühü'l-Ahbâr*, Vr. 263 b.

¹⁹³ A. Şerif Beygu, *Erzurum Tarihi, Anıtları, Kitabeleri*, s. 149.

¹⁹⁴ Lala Mustafa'nın *Ilgın*'daki hasları: Mh. XIX, Vsk 313.

¹⁹⁵ Lala Mustafa'nın *Kunanitira*'daki imâretine âit vakıf defteri Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi No. D. 1297 de bulunup, son zamanda L. Fekete tarafından neşredilmiştir: *Die Sıyaqat-schrift in der Türkischen Finanzverwaltung*, I, 394 vd.

¹⁹⁶ Âli, *Kühü'l-Ahbâr*, Vr. 263 b.

